

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет обліку та фінансів
Кафедра політології, історії і філософії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти
магістр

на тему: «Демократичні трансформації посткомуністичних країн: основні моделі»

Виконав: здобувач вищої освіти
за освітньою програмою
Політологія
спеціальності 052 Політологія
ступеня вищої освіти магістр
групи 1
Переверзева В. О.
Керівник: Приходько С. М.
Рецензент: Микійчук В. П.

Полтава 2024 року

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	9
1.1. Категоріальний апарат проблем політичних трансформацій	9
1.2. Якісні характеристики оцінювання демократії	17
РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	22
2.1. Чехія: модель успішного переходу	22
2.2. Польща: суперечлива модель	31
2.3. Угорщина: розворот до авторитаризму	39
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ	47
3.1. Тенденції посттоталітарної трансформації України	47
3.2. Перспективи посттоталітарної трансформації України	55
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

ВСТУП

Актуальність теми. Політичні трансформації, які відбувалися у колишніх авторитарних і тоталітарних країнах різних типів у напрямі побудови стабільної демократії, стали важливими і навіть визначальними тенденціями політичного розвитку фактично усього світового співтовариства в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Тоді в світі панував широкий оптимізм стосовно остаточної перемоги демократії та відправлення в історію всіх протистоянь, суперечностей, конфліктів, які мали місце у відносинах між державами і часто призводили до масштабних воєн. Тим більше, що третя хвиля демократичних трансформацій набула широкого поширення вже на міжнародному рівні і охоплювала майже всі сфери суспільного життя. Тому зміни мали отримати незворотний характер.

Але, як з'ясувалося на практиці, трансформаційні процеси мали багатовимірний характер і багатоваріативну спрямованість з непередбачуваними результатами. На перебіг цих процесів здійснювало вплив значна кількість різноманітних чинників. Насамперед це рівень соціально-економічного, політичного розвитку країни, які передували початку трансформаційних змін, а головне, наявність суспільної згоди щодо необхідності демократичного реформування, принципи ідентичності суспільства, рівень його однорідності. Навіть у колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, які належать до Вишеградської групи, навіть за наявності усіх сприятливих умов, процеси трансформації отримали різну спрямованість. В одних завдання демократизації і побудови вільного суспільства були успішно вирішені. В інших – трансформації мали дещо суперечливий характер. А, наприклад, в Угорщині відбувся повноцінний, за визначенням С. Хантінгтона, авторитарний відкат. Тому аналіз трансформаційних змін повинен враховувати навіть незначні властивості конкретного суспільства.

Досить суперечливо посттоталітарна трансформація відбувалася в Україні. Вона включала в себе багато різних напрямів, що власне і ускладнювало формування повноцінної демократії. Найголовнішою була проблема

забезпечення легітимності влади. Вона мала досить нестійкий характер. Це зумовлювалося кризою довіри до влади. Але ситуація суттєво змінилася в результаті Революції Гідності, початку гібридної і повномасштабної війни проти нашої країни. Українське суспільство фактично самостійно встановило нові засади легітимності. Вона стосується не стільки влади, а всієї України як держави і спільної Батьківщини. Саме такий стан легітимності має стати головною підставою закріплення демократії у повоєнній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі гуманітарних і соціальних дисциплін. В рамках виконання проєкту програми Еразмус+, напряму Жан Моне «Участь громадян та соціальний діалог як ключові фактори в розбудові сталих територіальних громад: успішні практики ЄС для України»

Метою роботи є визначення механізмів, принципів та засобів реалізації завдань демократичної трансформації України в сучасних умовах.

Поставлена мета досягається шляхом реалізації таких **завдань**:

- визначити категоріально-понятійного апарату, пов'язаного з проблемами демократичних трансформацій;

- проаналізувати основні якісні показники та критерії виміру стану демократії як бажаного результату демократичних трансформацій;

- з'ясувати особливості перебігу посттоталітарних трансформацій у колишніх соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи та нинішнього рівня їхньої демократичності;

- зробити аналіз процесів посттоталітарної трансформації у пострадянській Україні;

- визначити авторське бачення подальшого здійснення демократичного реформування політичної системи України.

Об'єкт дослідження – посттоталітарні трансформації колишніх соціалістичних країн.

Предмет дослідження – напрями та принципи здійснення посттоталітарного реформування країн Вишеградської групи та України.

Методи дослідження були використані з урахуванням визначеної мети і завдань, обраних предмету та об'єкту дослідження. Зокрема, загальнонаукові (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція). Вони надають змогу ґрунтовно проаналізувати процеси посттоталітарних трансформацій у колишніх соціалістичних країнах з урахуванням їхніх специфічних особливостей. Використання методів системного аналізу та структурно-функціонального дають підстави з'ясувати сутність реформування політичних систем зазначених країн. Прикладні методи, (зокрема, контент-аналіз, теорія раціонального вибору) є основою для розроблення оптимальних критеріїв для визначення успішності демократичних переходів

Огляд використаних джерел. Проблеми здійснення посттоталітарного транзиту є важливою складовою наукових досліджень авторів теорії політичних трансформацій. Серед найбільш значущих слід відзначити фундаментальні праці та публікації таких закордонних політологів як З. Бжезінський, Т. Карозерс, Х. Лінц, А. Мельвіль, А. Пшеворський, А. Степан, Д. Растоу, С. Хантінгтон. В них докладно проаналізовані усі можливі аспекти розвитку країн перехідного типу.

Серед вітчизняних учених доцільно відзначити фундаментальні дослідження проблем посттоталітарної трансформації України О. Бабкіної, Г. Зеленько, А. Колодій, Ю. Шайгородського. На окрему увагу заслуговує публікація Н. Кононенко про принципи забезпечення легітимності у повоєнній Україні.

Сутність розвитку політичної системи України у контексті реалізації завдань демократичної трансформації на різних етапах її перебігу ґрунтовно проаналізовані в аналітичних дослідженнях Центру Разумкова та колективу акторів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Наукова новизна отриманих результатів. Представлена робота є комплексним дослідженням проблем посттоталітарної політичної трансформації країн Центральної і Східної Європи, а також України. Визначені основні моделі

розгортання трансформаційних змін в умовах конкретних країн. З'ясовано причини різновекторності у спрямованості політичного транзиту в різних країнах. Визначено особливості здійснення трансформацій у постсоціалістичних і пострадянських (на прикладі України) країнах. Обґрунтовано роль суспільних неполітичних факторів у процесі реалізації завдань політичної демократизації.

Практична значущість дослідження полягає у визначенні механізмів та принципів побудови повноцінної демократії у повоєнній Україні, розробці рекомендацій щодо посилення ролі суспільства у реалізації цього завдання, з'ясування принципово нових засад легітимації всієї політичної системи України, яка має більш широке тлумачення у порівнянні з існуючими концепціями.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на шість підрозділів, та загальних висновків до роботи, а також списку використаних джерел, який розміщений на 6 сторінках (налічує 60 найменувань). Загальний обсяг роботи 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Категоріальний апарат проблем політичних трансформацій

Посттоталітарні трансформації стали найбільш визначальною тенденцією політичного розвитку країн світу з недемократичним режимом в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Основу цих процесів складають якісні зміни, спрямовані на трансформацію недемократичних режимів у демократичні. Як підтвердила подальша практика таких переходів, вони не завжди мають лінійний одновекторний характер з наперед визначеним результатом – побудовою стабільної розвинутої демократії. Це пояснюється тим, що у кожній країні такі переходи зумовлюються специфічними, характерними для цієї країни властивостями. Кожна країна мала свої «стартові» передумови для розгортання трансформаційних процесів. І це суттєво вплинуло на їх подальший перебіг. В певних країнах було достатньо застосувати демократичні правила до вже існуючих політичних інститутів. І вони почали функціонувати уже в умовах демократичних режимів. Також слід відзначити вплив і неполітичних чинників.

Зокрема, в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи де-факто існували елементи ринкової економіки, приватної власності. Тому там переходи відбувалися у більш сприятливих умовах. Також важливе значення мали властивості суспільства. Якщо в суспільстві на початку трансформацій була суспільна згода щодо безальтернативності розвитку демократії, то там досить легко долалися певні кризові моменти, пов'язані із радикальними економічними реформами., так званих «шокових терапій». Також важливе значення мало наявність чітко визначених критеріїв національної ідентичності. Якщо суспільство було більш менш гомогенним, і в ньому не було принципових розбіжностей щодо мовних, етнічних і конфесійних належностей, то переходи відбувалися у відносно спокійній формі.

В інших країнах були присутні дещо інші реалії. Насамперед вони були пов'язані з комплексним характером трансформацій. Тобто, крім, суто політичної демократизації і лібералізації громадсько-політичного життя, відбувалися інші процеси. Запроваджувалися принципово нові засади функціонування органів влади. Власне органи влади формувалися на основі вільних та альтернативних виборів. З'являлися якісно нові організаційні форми політичного життя, зокрема, політичні партії різних ідеологічних напрямів. Зрештою взагалі створювалася нова незалежна держава. Тобто, було потрібно напрацювати відповідний досвід самостійного вирішення різних проблем життєдіяльності суспільства.

Також суттєвий вплив на процеси демократизації здійснювали широкі соціальні проблеми. Насамперед економічний фактор. В країнах з попередньою тотальною адміністративно-плановою системою господарювання економічне реформування відбувалося досить складно і суперечливо. Перші ж економічні проблеми створювали кризу політичні. Втрачалася довіра до влади. Одночасно з'являлася загроза загальної делегітимації усієї системи державності. Нарешті проблеми були також в самому суспільстві. Головна з них – це наявність це суспільна єдність у готовності до переходу, тобто, чіткі принципи національної ідентичності в усіх її проявах: етнічно-культурному, мовному, конфесійному. Перші ж проблеми політичного, економічного характеру виявили і значно загострили відповідні суперечності. Крім того, суттєвого поширення набуло явище корупції, що також не сприяло успішного перебігу трансформаційних процесів з точки зору застосування владою непопулярних, але загалом потрібних соціально-економічних заходів для стабілізації ситуації, подолання інфляції та інших кризових явищ. В Україні всі зазначені проблеми переплелися в єдину сукупність, Тому тут перехід відбувався особливо складно.

Практика здійснюваних трансформацій у постсоціалістичних країнах Центральної і Східної Європи підтвердила гіпотезу щодо їхньої різновекторної спрямованості. Були виявлені різні результати посттоталітарних розбудов. Не в усіх країнах було досягнуто сприятливого результату – побудова розвинутої

демократії. Як виявилось відмова і подолання тоталітаризму зовсім не означає остаточну перемогу демократії. Навіть там, де всі умови були сприятливими, не було досягнуто зазначеної мети. На це вплинули не лише суто внутрішні проблеми. Також слід відзначити присутність міжнародних чинників. Не всі перехідні суспільства виявилися готовими до сприймання поглиблення інтеграційних процесів, активне розгортання глобалізації. Це зумовлювало певне «розмивання» державних кордонів і традиційних і комфортних засад ідентичності суспільств. Навіть у постсоціалістичних європейських країнах посилюють свою присутність право- та лівопопулістські політичні сили з євроскептичними поглядами.

Зазначені тенденції, підтвержені політичною практикою, свідчать про те, що посткомуністичні переходи мали різні вектори своєї спрямованості. Подолання тоталітаризму зовсім не означає побудову розвинутої демократії. З цієї точки зору вчені розрізняють процеси демократизації і власне сформування самої демократії. Тобто, навіть суттєві демократичні зміни, які, проте, не введені в систему адекватного режиму демократичного функціонування не призводять до остаточної перемоги демократії. В деяких країнах, про що мова піде в другому розділі, взагалі відбувся розворот до авторитаризму. Такі процеси мають досить об'єктивний характер. Пояснити їх виключно особистісними властивостями політиків буде замало. Тому значний фактор має широке суспільне підґрунтя. Його тривалий час готують до впровадження відповідних механізмів. Таку ситуацію ми спостерігали в росії, починаючи фактично від 2000 року.

Сутність демократичних трансформацій визначив американський політолог, один із творців теорії трансформації Самуель Хантінгтон у своєму дослідженні «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття». На його думку, в їх основі лежить «сукупність переходів від недемократичних політичних систем до демократичних, які відбуваються протягом певного часу, якщо кількість таких переходів є більшою, ніж кількість переходів, здійснених протягом того ж часу у зворотному напрямі» [57, с. 15]. Вчений виділив три базових хвилі становлення демократичних систем та їхніх трансформацій від

недемократичних. «Перша (1820-1926) характеризувалась розповсюдженням принципів та інститутів демократії в їх сучасному розумінні насамперед у країнах Північної Америки і Західної Європи. Друга хвиля (1942-1962) була зумовлена перемогою над фашизмом, крахом колоніальної системи і поширенням засад демократії у країнах, що звільнилися від колоніального гніту. Третя хвиля розпочалась у 1975 р. і триває по нинішній час. Вона пов'язана з крахом тоталітарних і авторитарних режимів у країнах різних регіонів світу: Західна, Південна, Центральна, Східна Європа, Латинська Америка, Азія, країни колишнього Радянського Союзу» [57, с. 16-17]. Кожна з них мала свої специфічні властивості, зумовлені історичними та національними особливостями різних регіонів та країн світу. Проте саме на основі третьої хвилі були узагальнені всі характеристики переходів і сформульовано єдину теорію стосовно демократичних трансформацій. «Її відрізняє те, що вона має майже глобальний характер. Сучасні демократії виникли не в результаті військових поразок недемократичних режимів. І зрештою становлення демократії відбувається у більш сприятливому міжнародному контексті. Демократичні переходи у різних країнах, незважаючи на відмінність причин, що їх обумовили, здійснювались майже синхронно» [58, с.8]. Також в умовах третьої хвилі окреме значення для успішного перебігу трансформаційних змін набули чинники економічного зростання та пов'язаного з ним добробуту людей, урбанізації та збільшення кількості міського населення, зростання рівня освіти. Зрештою саме третя хвиля дає підстави розглядати демократичну трансформацію як єдиний комплекс процесів у різних сферах суспільної життєдіяльності.

Політичні посттоталітарні трансформації мають складний характер. Їх недоцільно розглядати лише під якимось одним кутом зору. Для цього потрібен системний підхід. Її смислоутворюючий принцип пов'язаний насамперед не просто зі зміною певних політичних при владі. Насамперед він визначається якісним перетворенням політичної системи в цілому. Всі трансформація полягає в істотному перетворенні не лише переформатуванням політичних інститутів, а насамперед їх введенням в адекватний демократичний контекст, режим їх

функціонування в рамках демократичних політичних відносин. Системний аналіз трансформацій базується на чіткому визначенні їх основних складових в процесуальному та організаційному розуміннях. В такий спосіб забезпечується більш докладне з'ясування найбільш визначальних чинників та врахування практики реалізації трансформаційних заходів у конкретних країнах. А також для подолання їх одномірної інтерпретації.

Слід зазначати, що певний час у політологічному середовищі «домінувало лінійне, векторне уявлення про магістральні тенденції сучасного політичного розвитку». А «глобальна демократизація сприймалася як головний (і чи не єдиний) напрям світової динаміки» [58, с. 10]. Лінійний підхід базується на чіткому розподілі всього процесу на різні етапи. Є різне бачення цих підходів залежно від того, якій зміст вкладається в ці етапи. Але спільною позицією була така – «всім «перехідним» країнам неминуче треба буде пройти через типологічно єдині фази: ерозія і розпад авторитаризму, режимна лібералізація, інституційна демократизація, етап неконсолідованої демократії і, нарешті, демократична консолідація» [58, с. 11]. Відповідно до лінійного підходу визначалися етапи демократизаційних змін, згідно з якими трансформаційні процеси постійно набували певних якісних змін та відповідного результату.

Серед основних концепцій щодо демократичних трансформацій слід відзначити такі розуміння їх періодизації. Ще один класик політичної транзитології американський політолог Данкварт Растоу висловив таку позицію. «Підготовча фаза характеризується поляризацією суспільно-політичних сил, що борються за владу, а також загостренням конфлікту між правлячою і опозиційною силами. На етапі прийняття рішень досягається згода між ними щодо демократичних правил політичної гри та здійснюється їх закріплення на правовому рівні. Фаза звикання зумовлюється остаточним закріпленням демократичних інститутів і процедур у політичному житті даного співтовариства, коли демократичні процеси стають незворотними. Демократизація має бути природним процесом і поєднувати як консенсус, так і конкурентну боротьбу» [60, с. 341-342]. Вчений, мабуть, один серед небагатьох

акцентував увагу на певних передумовах успішного здійснення трансформаційних змін. Це – спільна згода більшості суспільства на запровадження демократії та наявність чітких принципів національної ідентичності, які забезпечують цілісність суспільства.

Інший дослідник проблем посттоталітарних трансформацій Адам Пшеворський свою періодизацію побудував на відзначення двох етапів: лібералізацію і демократизацію. «Лібералізація характеризується виникненням окремих суперечностей і визріванням розколу в авторитарному правлячому таборі, який поділяється на прихильників твердої лінії і пом'якшення режиму. У суспільстві поширюється плюралізм, зростає рівень свободи. Формуються незалежні інститути громадянського суспільства. На етапі демократизації відбувається інституційне закріплення принципів і норм демократії. Всі сторони попереднього конфлікту погоджуються на демократичні правила гри. В результаті вільних виборів до влади може прийти вчорашня опозиція. Таким чином, усі політичні сили отримують можливість цілком легітимно здобути владу» [59, с. 99-101].

Логічним результатом таких процесів має стати створення системи консолідованої демократії. За її умов «вдається забезпечити згоду основних політичних сил природним шляхом, без насилля і примусу. Для цього демократія має створити таку систему соціальних інститутів, які відкривають перед усіма політичними силами перспективи рівного і справедливого змагання за переваги виборців» [59, с.12]. Консолідована демократія характеризується такими властивостями. «На рівні поведінки жоден суб'єкт політики не прагне ліквідувати демократичний режим. З точки зору ціннісних орієнтацій більшість громадян переконана, що навіть в умовах суворих криз найбільш дієвими засобами розв'язання проблемних ситуацій є демократичні процедури. У конституційному розумінні консолідована демократія означає повагу громадян до демократичних правил гри». «З консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному, інституційному та навіть психологічному житті, а також політичних розрахунках задля досягнення успіху» [29, с. 196].

Побудова такої моделі демократії, як найбільш бажаного результату трансформації, значною мірою зумовлюється спроможністю влади працювати, щоб розв'язати проблеми, які стоять перед суспільством, і не використовувати їх для власної ситуативної матеріальної чи політичної вигоди» [57, с. 30].

Проте, практика здійснення посттоталітарної трансформації у колишніх соціалістичних країнах продемонструвала деяку невідповідність очікуваним підсумкам трансформаційних змін. Як з'ясувалося, перехідні процеси не так уже і часто відповідали вимогам лінійності із підсумковою побудовою розвинутої демократії з ознаками консолідованості. Запровадження окремих демократичних інститутів, «а саме, виборності, багатопартійності, парламентаризму часто мало наслідки, протилежні очікуваним: бюрократизацію влади, аморфність соціально-політичної структури, різке розшарування, корупція в органах влади, здавалося б, сформованих на демократичній основі, змішуванням влади і бізнесу тощо. У підсумку відбувалися повернення до авторитарного режиму або встановлення псевдодемократії з наявністю деяких формальних атрибутів демократії (виборність, багатопартійність) зі збереженням в основному недемократичного режиму» [39, с. 63]. Відсутність конкретних практичних досягнень у сфері демократизації не лише створювала псевдодемократії, а фактично сприяли поверненню до авторитаризму. Адже у громадян виникали і розвивалась апатія і скептичні позиції щодо демократії як інституту. І тому часто віддавали перевагу перевіреним способам розв'язання кризових ситуацій, які пропонували популістські політичні сили.

Тому, здійснюючи аналіз процесів посттоталітарних демократичних трансформацій, слід ґрунтуватися на їх системному тлумаченні. При цьому слід враховувати, що кожна система має історичну побудову. Це означає, що вона створюється на певному відрізку часу, з притаманними тільки йому властивостями, має певну тривалість свого розвитку також зі специфічними сутнісними характеристиками, які підлягають вимірюванню навіть у цифровому еквіваленті, і завершується внаслідок вичерпання можливостей для подальшого функціонування у своєму нинішньому форматі. Також докладний аналіз сутності

демократичних переходів має бути побудований на дотриманні чітких методичних принципах. «Процес зародження демократії не є одноманітним у часовому і територіальному вимірах. На нього впливають найрізноманітніші чинники. Емпіричні дані, покладені в основу теорії генезису демократії, мають охоплювати період з моменту, що передував початку процесу, і до моменту його остаточного завершення. Теоретичні висновки слід робити на основі кількох емпіричних прикладів, які мають бути використані при аналізі інших країн» [60, с.338-339].

Найбільш суперечливо посттоталітарні трансформації відбуваються у постсоціалістичних країнах, оскільки там недостатньо застосування тільки заходів суто політичної лібералізації. В їхніх умовах перехід набуває комплексного характеру. Враховуються всі аспекти суспільного життя. Найбільш послідовно специфіку постсоціалістичних переходів досліджував американський політолог і колишній радник президента США Д. Картера з питань національної безпеки Збігнев Бжезінський. Він запропонував розгорнуту періодизацію посттоталітарних переходів у колишніх соціалістичних державах. Він зазначив такі їхні фази. «Перша (1 – 5 років) передбачає втілення основ демократії: ліквідацію однопартійної держави, створення перших демократичних об'єднань і рухів. Друга (3 – 10 років) характеризується прийняттям нової конституції та виборчого законодавства, проведенням на його основі виборів, формуванням нової політичної еліти. Третя (5 – 15 років) включає утворення стабільних демократичних інститутів, закріплення основних інституційних результатів демократизації» [5, с. 6-7]. Вчений визначив такі широкі хронологічні рамки трансформаційних змін, посиляючись на аналіз емпіричного досвіду посттоталітарних переходів саме країн колишнього радянського блоку Центральної та Східної Європи.

В країнах такого типу механізми трансформаційних процесів мають ще одну специфічну особливість щодо їхньої періодизації. Певною точкою відліку є укладення «свого роду пактів, що встановлювали правила гри на подальших етапах демократизації і надавали певні гарантії тим, хто програв». На їх основі

відбуваються перші вільні і конкурентні вибори, перемогу на яких, як правило здобувають представники опозиції з програмами радикальних змін. «Але торжество останніх зазвичай бувало недовгим, особливо якщо новій, демократично обраній, влади доводилося здійснювати болючі економічні реформи. Внаслідок масового невдоволення результатами таких реформ на наступних демократичних виборах («вибори розчарування») перевага опинявся вже на стороні не радикалів, а центристів – вихідців зі старої системи» [58, с. 23]. Тобто, таке бачення вже не передбачає лінійного підходу, а насамперед враховує відповідні практичні випадки.

1.2. Якісні характеристики оцінювання демократії

Демократичні трансформації, як уже зазначалось, мають досить складну структурну побудову. Вони не мають лінійного характеру і є непередбачуваними у питанні досягнення чітко визначеного результату. Бажаним результатом посттоталітарних трансформацій є побудова консолідованої стабільної демократії. Хоча його не завжди вдається досягти, все ж є певні критерії виміру досягнень трансформаційних змін. З цього приводу немає єдиної точки зору серед політологічної спільноти. Але певні спільні позиції існують. Насамперед це ознаки консолідованої демократії. Її оцінку слід здійснювати з урахуванням якісних показників демократичного переходу. Найбільш важливими серед них є структурний і процедурний чинники. «До структурного належать держава, інші політичні інститути, соціально-економічні і культурно-ціннісні передумови демократії. Структурні аспекти визначаються також впливом рівня економічного розвитку країни, поширенням культурних норм і цінностей, які передбачають суспільне визнання демократичних принципів, довіру до демократичних інститутів» [58, с.14]. Вони створюють теоретико-методичні підстави оцінки якісних характеристик трансформаційних змін. Їхню виокремлення сприяє чіткішій та об'єктивній оцінці змін, які відбуваються.

Процедурні чинники визначають вагу суб'єктивних рішень і дій політичних акторів стосовно впливу на перебіг процесів демократизації. Більш ґрунтовна оцінка якісних характеристик демократичної трансформації можливе у разі синтезування структурного і процедурного підходів. Політичні рішення і дії «причинно зумовлюються культурними традиціями і широким суспільно-економічним контекстом» [58, с.19]. Поєднання зазначених підходів дає змогу визначити комплексний вплив політико-практичних чинників: міжнародне оточення, державу та інші політичні інститути, рівень економічного розвитку, структуру конкретного суспільства, його культурні та інші ціннісні властивості, персональні характеристики політиків. Такий синтез сприяє формування багатомірних моделей трансформаційних процесів. У контексті взаємодії цих чинників виділяють критерій зв'язку між рівнем добробуту, рівнем життя людей і розбудовою демократії. «Від демократії можна сподіватися тривалості існування у середньому протягом близько 8,5 років у країні з щорічним доходом на душу населення нижче 1000 доларів, 16 років – у країні з доходом між 1000 і 2000 доларів, 33 роки – між 2000 і 4000 доларів та 100 років – при доході між 4000 і 6000 доларів» [40, с. 216-217]. Звичайно, такий взаємозв'язок має дещо опосередкований характер. Але практичні приклади загалом підтверджують факт його існування.

Найбільший інтерес представляють ті групи критеріїв, які можна виміряти у цифровому еквіваленті. На думку автора, на увагу заслуговують такі дослідження. Насамперед це Індекс демократії, який здійснюється журналістами видання «Economist» в рамках програми Economist Intelligence Unit. Показник індексу розраховується за результатами опитування експертів з цього питання. Може здійснюватися опитування і просто громадян, які не належать до експертного середовища. Ставиться 60 питань з варіантами відповідей. «Отримується сума балів, отриманих на всі запитання в кожній категорії, яка множиться на десять і ділиться на загальну кількість питань у категорії. Відповіді даються на питання такого змісту: чи є національні вибори вільними і справедливими; безпека виборців; вплив іноземних держав на уряд; можливості

державних службовців для здійснення політики» [55]. Отримані результати дають підстави для ранжування типів держав за рівнем розвитку демократії.

Зокрема, виділяють такі типи. «1. Повноцінна демократія – країна, де громадянські свободи і основні політичні свободи не тільки поважаються, а також підкріплюються політичною культурою, що сприяє розвитку демократичних принципів. Ці народи мають діючу систему урядової влади, незалежність судової влади, чий рішення є обов'язковими до виконання, уряд, який адекватно функціонує і засоби масової інформації, які є незалежними і різноманітними» [55]. 2. Неповна демократія – країни, в яких загалом вибори є вільними та справедливими. Але допускаються певні порушення, пов'язані з деяким обмеженням свободи думки і слова. Також немає достатньо поширеної громадської участі, а політична культура нерозвинена належним чином.

3. В країнах перехідного типу регулярно мають місце окремі порушення, які обмежують відкритість і справедливість виборів. Влада використовує адміністративний ресурс здійснюючи тиск на опозицію. Судова влада не має самостійного статусу. Діяльність засобів масової інформації здійснюється під суворим державним контролем. Обмеження щодо громадянських і політичних прав людини виражені сильніше, ніж за умов неповної демократії. Як наслідок, явище політичної корупції є досить поширеним, а громадська участь є досить низькою. 4. Авторитарний режим характерний для країн, в яких повністю відсутні демократичні права і свободи громадян. Політична та ідеологічна багатоманітність як така відсутня або суттєво обмежена. В країні діють різні форми диктатури. Демократичні інститути взагалі відсутні або мають формальний характер і не можуть жодним чином повноцінно виконувати свої функції. Вибори також мають формальний характер, оскільки проводяться на безальтернативній основі. Обираються лише суто представницькі органи влади, діяльність яких має виключно церемоніальний характер. Натомість реальні владні інститути не обираються, а формуються шляхом кооптації нових членів із власного ж середовища. Засоби масової інформації є інструментом державної пропаганди.

За даними цих досліджень в сучасному світі є 23 повноцінні демократії. 50 країн мають неповну демократію. 34 країни характеризуються до перехідного типу. І 60 країн належать до авторитарного табору. «Згідно з показником демократії EIU, майже половина населення світу живе у тій чи іншій формі демократії (45,4%), але лише 7,8% проживають у «повній демократії» (бали понад 8,00). Значно більше третини населення світу живе за умов авторитарного правління (39,4%). Звіт EIU «Індекс демократії» аналізує взаємозв'язок між демократією, війною та миром та розглядає геополітичні рушійні сили конфлікту. Він також дає пояснення змін у світових рейтингах та детальний регіональний огляд» [55].

Ще один критерій оцінювання демократії здійснюється міжнародною правовою недержавною організацією Freedom House. «Вона займається підтримкою та дослідженнями стану демократії, політичних свобод, дотримання основних прав людини. Публікує щорічні доповіді з оцінкою рівня демократичних свобод, свободи преси та свободи в мережі по кожній країні світу, а також спеціальні доповіді про країни перехідного періоду, які широко використовуються в політичних дослідженнях та публікаціях засобів масової інформації» [56]. Основними критеріями такого оцінювання є рівень демократичності здійснення влади на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, виборчий процес, наявність незалежних громадських інститутів, незалежність засобів масової комунікації, широкі права місцевого самоврядування, громадська участь, незалежність судової влади, рівень політичної корупції.

Відповідно до проведених досліджень та аналізу визначають такі типи держав згідно зазначених критеріїв: консолідована демократія, напівконсолідована демократія, перехідні держави або гібридні режими, напівконсолідовані авторитарні режими, консолідовані авторитарні режими. Класифікація, запропонована Freedom House, має менш стабільні результати, ніж Economist Intelligence Unit. Показники щороку можуть суттєво змінюватися. І країни досить динамічно можуть змінювати свою приналежність. Окремим

дослідженням є напрям Nation in Transit. В його рамках проводяться дослідження країн перехідного типу, які перебувають на етапі трансформації свого політичного режиму.

Отже, політичні трансформації демократичного спрямування стали важливими і багато в чому визначальними тенденціями політичного розвитку світового співтовариства в кінці ХХ-на початку ХХІ століть. Насамперед це стосується країн Центральної і Східної Європи. Трансформаційні процеси є складним системним утворенням. Успішність їх перебігу залежить від значної кількості чинників. Посттоталітарні переходи пов'язані не лише із запровадженням формальних демократичних інститутів у політичну практику. Необхідні широкі комплексні зміни, пов'язані з різними сферами життєдіяльності суспільства: економіка, культура, ідеологія. Також важливе значення мають принципи забезпечення ідентичності суспільства, рівень його диференційованості, наявність суспільної згоди щодо побудови демократії. Країни, в яких поєднувались трансформаційні процеси у різних сферах, формування стабільної демократії відбувалась складніше. Але є прецеденти, коли розбудова демократія на своєму початку відбувалась в сприятливих умовах, а в підсумку відбувся розворот до авторитаризму. Такі випадки свідчать про те, що посттоталітарна трансформація не є лінійним одновимірним процесом. Його слід розглядати у контексті впливу багатьох суспільних чинників.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛІ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

2.1. Чехія: модель успішного переходу.

Принципи і напрями посттоталітарних трансформацій в країнах колишнього соціалістичного табору мали різний характер і різну спрямованість. Це визначалося певними причинами та передумовами, які мали у кожній країні свої специфічні властивості. Найбільш послідовно і чітко багатоваріантність моделей посттоталітарних переходів знайшла своє відображення у країнах Вишеградської групи. До неї належать Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія. Певний інтерес саме до цих країн полягає у тому, що вони висловили спільну зацікавленість у здійсненні демократичних змін в усіх сферах суспільного життя. інтеграції до єдиного європейського простору. На початку 1990-х років вони виявили прагнення до тісної інтеграції в єдиний європейський простір на основі спільних цінностей і традицій. Саме в цьому і полягала специфіка демократичних трансформацій, які відбувалися в цих країнах.

Ще один специфічний момент цих процесів полягав у наявності в них глибоких історичних коренів. «Назва Вишеградського об'єднання стосується історичної зустрічі 1 листопада 1335 року, коли у вишеградському королівському замку Кароля Роберта угорський, чеський (король Богемії – Іван Люксембург) та польський (Казимир III) правителі на противагу Австрії ухвалили стратегічне рішення щодо розбудови та регулювання північного торгового шляху, щоб посилити як торгово-економічні зв'язки, так і роль регіону загалом» [12, с. 16]. Тобто, навіть в епоху середньовіччя ці центральноевропейські держави виявили прагнення до узгодження своєї економічної політики (у тогочасному розуміння) для впорядкування торгівельних відносин, митного оподаткування для реалізації спільних економічних інтересів. Такий захід став певною відповіддю на тодішні виклики

часу.

15 лютого 1991 року між урядами Польської Республіки, Угорської Республіки та Чеської і Словацької Федеративної Республіки у місті Вишеград була підписана угода, яка зафіксувала їхнє прагнення до європейської інтеграції через тісне співробітництво. «Формування Вишеградської групи було мотивовано низкою чинників: бажанням усунути залишки комуністичного блоку в Центральній Європі; прагненням подолати наявні соціальні, економічні й духовні аспекти тоталітарної системи; вірою в те, що спільними зусиллями буде легше досягти поставлених цілей, тобто успішно здійснити соціальні перетворення та приєднатися до процесу європейської інтеграції; створенням сучасної вільної ринкової економіки та побудовою парламентської демократії, повагою до прав і свобод людини; близькістю ідей тодішніх керівних політичних еліт» [12, с. 18]. Схожість цілей, а також шляхів їх досягнення зумовили необхідність такої співпраці. Після роз'єднання Чехії і Словаччини у 1993 році обидві країни, окремо, підписали цю угоду.

Отже, створення Вишеградської групи стало підтвердженням прагнення зазначених держав до незворотних демократичних трансформацій через здійснення євроінтеграційних напрямів зовнішньополітичної діяльності. Спільна узгоджена діяльність держав-членів цієї групи привела до їхнього синхронного вступу до Європейського Союзу у 2004 році. Це стало результатом послідовної політики щодо демократизації політичної системи та відкритості зовнішньої політики. Але згодом внутрішньополітичні курси та зовнішньополітичні пріоритети цих держав зазнали певних змін. Ці події підтвердили висновок про багатоваріантність спрямованості посттоталітарних переходів.

У цьому контекстив досить показовим є приклад країн Вишеградської групи. Вони «стартували» фактично з однакових умов, мали однакові трансформаційні тенденції. Але наразі, навіть не враховуючи на різні погляди щодо зовнішньополітичних пріоритетів, ці країни мають суттєво відмінне бачення внутрішньополітичного курсу. Це дає підстави говорити, що політичні

трансформації досить схожих країн можуть мати неоднакову спрямованість, причому радикального характеру. Це зумовлюється значною мірою історичними передумовами, які відображають специфіку кожної країни. Серед них важливе місце належить принципам національної ідентичності. Зрештою до уваги слід брати особливості стану країни у перехідний період. Він часто супроводжується кризовими тенденціями. Тому успіх трансформації великою мірою залежить від здатності влади подолати їх. Крім того, певний чинник належить проявам корупції. Її розгортання суттєво сприяє невдоволенню населення як загальною ситуацією, так і діями влади.

Тепер щодо прикладів конкретних країн Вишеградської групи. На думку автора, найбільш послідовно й успішно щодо реалізації кінцевої мети демократична трансформація відбулася в Чеській Республіці. Це можна пояснити системним і поступовим підходом у визначенні якісно нових засад державної організації країни. Точкою відліку у здійсненні такої трансформації слід вважати 1989 рік. Протягом цього року відбувався численні акції з вимогами демократизації політичної системи країни. Причому всі вони проходили у мирній формі. Загалом ці події отримали назву «оксамитова революція». Цей термін потім став використовуватися для характеристики подібних процесів в різних країнах. У період 1989-1992 років закладалися ключові принципи її побудови. В цей час відбувається остаточний вибір на користь політичної демократизації, побудови ринкової економіки та європейського вектору зовнішньої політики. Зрештою було ухвалене рішення про роз'єднання Чехо-Словаччини та створення окремих держав – Чеської і Словацької республік.

Власне в цей період на концептуальному рівні обиралася майбутня модель не просто організації державної, а суспільно-політичної системи загалом. Така модель мала би відповідати історичним традиціям чеського народу, перспективам розвитку країни, а також забезпечувала оптимальний розвиток суспільства в усіх сферах його життєдіяльності. В різних верствах суспільства склалося чітке усвідомлення про необхідність тісної загальнонаціональної співпраці для реалізації визначених цілей. Тому ключовим фактором початку

розбудови справжньої демократії став вибір її консенсусної (консолідованої) моделі. У чеському суспільстві саме їй віддали перевагу над мажоритарною. Такий тип моделі детально проаналізували іспанські політологи Хуан Лінц і Альфред Степан. Вони використали її для характеристики політичного ладу постфранкістської Іспанії. І вона цілком довела свою придатність для подолання розколу в іспанському суспільстві у перші перехідні роки.

У широкому розумінні така модель демократії характеризується як «політичний режим, за якого демократія як складна система інститутів, правил та впорядкованих стимулів і засобів стримування стала «єдиною грою в місті («the only game in town»)» [29, с.196]. Більш розгорнутий підхід базується на визначенні механізмів, на яких ґрунтується консенсусна демократія. За її умов «жодна значна політична група не робить серйозних спроб усунути демократичний режим або сприяти внутрішньому чи міжнародному насильству». Стабільність демократії втримується, коли «навіть перед лицем суворих політичних та економічних криз переважна більшість населення переконана, що жодна інша зміна може бути забезпечена лише у межах параметрів демократичних процедур» [29, с.196]. Зрештою у суспільстві є спільно підтримувана точка зору, що будь які суперечності різного ступеня антагоністичності розв'язуються в рамках існуючих політичних інститутів і норм. У підсумку «з консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному та інституційному житті, а також у політичних розрахунках» [29, с.196]. Тобто, у процесі конкурентних протистоянь всі опоненти чітко дотримуються визнаних демократичних процедур незалежно від переслідуваних цілей.

Вибір такої моделі демократії зумовив обрання адекватної системи організації державної влади. Консенсусна модель зумовлюється коаліційним підходом до формування органів влади. Мажоритарна спирається на принцип «переможець отримує все». У чеському варіанті система побудови державної влади виглядає таким чином. «Особливості парламентської форми врядування цілком залежні від чеського державного устрою. Чеський демократичний режим

має в основі принципи розділення гілок влади, які не досить віддалені одна від одної, оскільки виконавчі й законодавчі повноваження частково поєднані. Функції глави держави (президента) і керівника (прем'єр-міністра) відокремлені. Хоча президент формально (відповідно до конституції) входить до керівної верхівки держави, але не має жодної реальної виконавчої влади, яка цілком належить уряду, очолюваному прем'єр-міністром» [12, с. 88]. Взаємодія між органами державної влади базується на складній системі стримувань і противаг. Власне вона і є базовою конструкцією, яка утримує консенсусну демократію у постійно працюючому стані.

У 1990-х та на початку 2000-х років Чехія фактично була парламентською республікою, коли уряд повністю має парламентський шлях формування, є підконтрольним і підзвітним також перед парламентом. В цей час президент також обирався обома палатами парламенту. Будучи офіційним головою держави, він більшою мірою виконував представницькі функції. Річ в тім, що у згаданий період партійна система Чехії була достатньо структурованою. Діяла двоблокова система. Провідну роль в ній відігравали ліберальна Громадянська демократична партія на чолі з Вацлавом Клаусом, головним автором економічних реформ, та лівоцентристська Соціал-демократична партія. За результатами парламентських виборів вони одноосібно не могли сформувати уряд. Тому залучали до цього своїх сателітів. Але загалом система працювала стабільно. У кожній з цих партій був свій сталий електорат. «Наприкінці 1990-их – на початку 2000-х років у Чехії склався цілком задовільний з точки зору розвитку демократичного плюралізму комплект політичних партій. Стан політичної системи Чеської Республіки наблизився до положення, коли виборець мав можливість вибирати між класичними ліберально-демократичною та соціал-демократичною партіями» [11, с. 27]. Тобто, в чеському політикумі склався певний консенсус в рамках ліберально-лівоцентристського вибору.

Як часто трапляється у перехідних країнах традиційні партії можуть втрачати свої позиції. Пояснюється це різними причинами: якоюсь мірою це пояснюється їхньою нездатністю вчасно й адекватно реагувати на нові виклики

часу, появою нових категорій виборців, яких не задовольняв вибір у зазначених рамках, нездатність традиційних партій пропонувати нові альтернативи. Ну і традиційна корупція в їхніх лавах. Це створило простір для появи принципово нових партій. Насамперед це популістський рух Акція невдоволених громадян (АНО 2011). Її популярність серед виборців суттєво зростала. На виборах 2013 року вона отримала 19 %, 2017 року – 30 %, 2021 року – 27 %. В цей час вони майже одноосібно формували уряд. «Антиполітична та антипартійна риторика АНО схильна до поділу всіх учасників політичного життя на політиків (некомпетентних, самозакоханих, часто корумпованих) й експертів-професіоналів (які мають протилежні характеристики). Останні, на думку прихильників цього поділу, здатні керувати урядом за принципами приватного підприємництва» [12, с. 94]. Керівник цієї партії мільярдер А. Бабіш вдався до відверто популістської риторики на фоні певної кризи традиційних партій. Але без конкретних пропозицій. Окремо слід відзначити інтернет-партію «Піратська партія», яка відзначилася критикою взагалі усієї парламентсько-партійної системи.

Ситуація, яка склалася, слід визначити як кризову щодо діяльності парламенту країни. Його склад мав суттєву партійну фрагментованість. Це значно позначалося на роботі уряду, який не мав значної підтримки у парламенті. Саме в цей час постало питання про зміну статусу президента у системі органів державної влади. Насамперед необхідно було також визначитися зі способом його обрання. Спочатку це був парламентський шлях. Далі відбувалися тривалі перемовини, дискусії з приводу визначення цього механізму. Причому для прибічників різних способів обрання це було не просто формальне питання. Воно розглядалося у контексті реалізації певної моделі демократії. Сформувалися навіть два табори. «З одного боку, були майже всі політики та більша частина місцевих ЗМІ, з іншого – уся спільнота політологів і конституційних адвокатів. Поки перша група пристрасно обстоювала прямі вибори, друга постійно опонувала цій ідеї і застерігала від таких небезпечних реформ. Прибічники прямих виборів покладалися передусім на громадську

думку, оскільки народ був схильний сприймати прямі вибори як більш «демократичні», ніж непрямі. Опоненти заперечували це, стверджуючи, що такий метод обрання президента шкідливий і це значно спотворює чеський демократичний режим» [12, с. 90]. Тобто, такі дискусії базувалися на відмінностях системного бачення принципів організації державної влади. А саме, чи відповідає інститут сильного президента консенсусній демократії.

У 2012 році зійшлися на необхідності прямих виборів. Відповідно посилювався статус президента у системі державної влади. Відповідно до свого конституційного статусу він є головою держави і Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил держави. Йому було надано функції призначення голови та інших членів уряду. Щоправда, робить це за згодою Палати депутатів Парламенту республіки. Склад уряду визначається саме за результатами парламентських виборів. Варто підкреслити, що в Чехії президент має значні повноваження у порівнянні з країнами з подібною, парламентсько-президентською, формою правління. Можна сказати, що йому була відведена роль своєрідного арбітра нації. У сформованій моделі він мав забезпечувати певну рівновагу між політично фрагментованим парламентом і залежним від нього, а тому несамоостійним урядом, який до того ж очолює прем'єр з незначними повноваженнями.

Після внесення зміни до Конституції щодо запровадження загальнонародних виборів президента Чехія отримала досить цікаву систему організації державної влади. Формально вона відповідала характеристикам змішаного типу республіки. Але зі значним акцентом на провідну роль парламенту. Проте при цьому не можна чітко визначити, кому належать головні повноваження. І це впливає на досить хиткий статус уряду та його очільника. Уряд стає залежним від розкладів сил у парламенті. Як уже зазначалося механізм загальних виборів президента було введено, щоб якоюсь мірою впорядкувати взаємодію між законодавчою і виконавчою гілками влади, коли обидві залежать від хитких настроїв виборців. Це зумовило пошуки шляхів виходу з ситуації, склалася. Актуальність цієї проблеми суттєво збільшилася в умовах сучасної

міжнародної кризи, коли кожна країна має чітко визначатися зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами. Оскільки навіть серед держав-членів Європейського Союзу та НАТО, як виявилось, немає спільної точки зору з цього приводу. Більшість практичних політиків та представників наукової спільноти намагаються знайти певний компроміс між принципами парламентської республіки та наявністю інституту президента, обраного на загальнонародних виборах.

На думку автора, проблеми значною мірою пов'язані з концептуальним підходом щодо організації державної влади. І справа навіть не у специфічних механізмах розподілу влади та визначенні повноважень владних органів та посадових осіб. Як підкреслюють дослідники, чинна «чеська конституція заснована на історичних традиціях Чехословаччини міжвоєнного періоду. Цей вид парламентського режиму реалізується в парі з елементами впливового президенталізму. Конституційні повноваження прем'єр-міністра порівняно слабкі й залежні від Палати депутатів. Прем'єр-міністр слабкий, бо не головує над усіма міністрами. Палата депутатів діє згідно з досить вільними правилами щодо надання прав окремим членам парламенту. Крім того, пропорційна виборча система працює на користь великих партій, проте це не полегшує утворення парламентської більшості. Усе це призводить до подвійної фрагментації Палати депутатів (політичної та індивідуальної), що не сприяє стабільності уряду» [12, с. 94].

Але реалії виявляються дещо іншими. Прагнення відтворити у нових історичну модель не відповідає потребам сучасного суспільства. Проблема полягає у всьому намаганні відтворити у політичній системі консенсусну модель демократії, яка була властива для Чехословаччини 1920-1930-х років. «Міжвоєнна Чехословаччина була типовим сегментованим суспільством, поділеним за етнічними, лінгвістичними, релігійними й іншими ознаками, які вплинули на характер партій» [12, с. 95]. При цьому фактично була однією з небагатьох демократичних держав у тодішній Європі. На перших етапах демократичної трансформації (у 1990-х – на початку 2000-х років) орієнтація на

консенсусну модель загалом була виправдана. Оскільки було потрібно сконсолідувати суспільство для вирішення проблем широкої суспільної трансформації у різних сферах. Було присутнє бажання залучити якомога більше партій до владно-політичних процесів. Але ж конкуренція є конкуренція. І тому не можуть бути всі задоволені результатами виборів. Є переможці і переможені. Зрештою політична відповідальність має бути персоналізованою.

Але згодом ситуація змінилася. Демократія загалом стабілізувалася. Набули більшої актуальності принципово нові завдання суспільного розвитку. З'явилися нові групи виборців з істотно новими пріоритетами, яких вже не влаштовувала традиційно ліберально-соціал-демократична конкуренція. І зрештою активний розвиток інформаційно-комунікативних технологій зумовив появу інтернет-партії (Піратської) без виразних ідеологічних постулатів. Натомість вона будувала свою виборчу кампанію шляхом тотальної критики традиційної партійно-представницької системи. Чеське суспільство стало більш однорідним з гомогенним типом політичної культури. І тому, як вважають самі чеські політологи, є цілком доцільні підстави переходити на мажоритарну політичну модель. Вона не буде чимось чужорідним політичної системи країни з точки зору її широкої інтерпретації. Тобто, загальним принципам функціонування політичних інститутів 1990- років слід надати нові організаційні форми. Ключовим принципом політичної організації має стати чітке розмежування статусу, повноважень, а головне, відповідальність між владними та опозиційними політичними партіями.

У цих рамках передусім варто зробити суттєвий перерозподіл повноважень між трьома ключовими політичними акторами: парламентом, президентом та урядом. «Існує можливість провести реформи парламентської системи, щоб зміцнити мажоритарні елементи чеської демократії. Можливості чеського демократичного режиму змінюються в напрямі мажоритарних елементів. По-перше, рух до напівпрезиденталізму; по-друге, реформа парламентському режиму. Парламентський режим може бути раціоналізований двома шляхами: інституційно та політично» [12, с. 95]. Враховуючи досвід не лише країн

перехідного типу, а й стабільної демократії, потрібно посилити роль уряду у здійсненні державної політики з наданням значної самостійності. У цьому контексті варто чітко розробити процедури участі парламенту та президента у формуванні і контролюванні діяльності уряду. Загалом слід повністю запровадити принципи, властиві для змішаних республік, коли президент головним чином займається зовнішньополітичною діяльністю, а уряд спрямований на вирішення питань внутрішньої політики.

Зазначені проблеми та виклики, які мають місце у політичному розвитку Чеської республіки, не пов'язані з екзистенційною кризою. Вони означають необхідність переходу чеської моделі демократії на якісно новий рівень. Просто її попередній себе реалізував, а тому вичерпав. При цьому не було виявлено сумнівів у ключових засадах демократії. З цього приводу у чеському суспільстві і політикумі існує цілковита згода. Тому слід зробити висновок, що в Чехії процес демократичної трансформації завершився побудовою в цілому стабільної демократії. Зараз тривають пошуки її нової форми, найбільш оптимальної для сучасних реалій.

2.2. Польща: суперечлива модель

Наступний учасник Вишеградської групи, Польська Республіка, пройшла можливо найскладніший шлях до початку шляху на побудову демократії. Фактично вся історія соціалістичної Польщі (1945-1989) супроводжувалася перманентними кризами. Час від часу активізувалися протестні акції. Найбільшого апофеозу криза набула на початку 1980-років. Повсюдно виникали страйкові комітети, об'єднані єдиною профспілкою «Солідарність» на чолі з Лехом Валенсою, який став своєрідним символом опору комуністичній владі Польської Народної Республіки. Значним опозиційним фактором стала діяльність католицької церкви. Протягом усіх 1980-х років криза не припинялась, а масові протести мали постійний характер. Криза насамперед мала

економічний характер, але потім набула і чисто вираженого політичного характеру. Поступова втрата легітимності комуністичної влади змусила її до переговорів з опозицією. У лютому-квітні 1989 року було проведено «круглий стіл», який завершився підписанням угоди про проведення виборів. У тому ж році було проведено президентські і парламентські вибори. За їх результатами правляча Польська об'єднана робітничка партія загалом зберегла свої позиції. А вже на президентських виборах 1990 року переміг Валенса, а на парламентських 1991 року – блок опозиційних партій, які склали «Солідарність». Саме ці події вважаються початком трансформаційних процесів у постсоціалістичній Польщі.

На відміну від Чехії, у Польщі не переймалися проблемами консолідації суспільства. Там одразу перейшли до радикальних економічних реформ. Відповідну політику здійснювали керівники нового уряду Тадеуш Мазовецький та Лешек Бальцерович, яка отримала назву «шокова терапія». Вона фактично одразу призвела до суттєвої гіперінфляції та падіння рівня життєвого рівня. Це зумовило і політичну кризу. У таборі «Солідарності» відбувся розкол. Також між президентом Валенсою та його колишніми соратниками загострилося протистояння. Відбулося кілька урядових відставок. В результаті у 1993 році було проведено дострокові парламентські вибори. Переміг на них Союз демократичних лівих сил, який сформував урядову коаліцію з Польською народною партією. А у 1995 році на президентських виборах переміг представник СДЛС Александр Квасневський.

Саме лівоцентристам вдалося стабілізувати соціально-економічну ситуацію і започаткувати справжню демократизацію політичної системи. Основні її досягнення були закріплені у Конституції Польської Республіки, прийнятої Національними Зборами та затвердженої на загальнонаціональному референдумі у 1997 році. «Основний Закон республіки за своєю структурою та змістом побудований за європейськими конституційними традиціями. Саме у конституції були закладені принципи функціонування нових політичних інститутів, а також нормативні передумови проведення адміністративної реформи, яка мала на меті трансформувати Польщу у сучасну

конкурентоспроможну державу, здатну прийняти політичні й економічні виклики Європейського Союзу і стати його інтегрованою частиною» [43, с. 91]. У 1999 році Польща вступила до Організації Північноатлантичного договору. Тобто, навіть представники соціал-демократичного табору чітко визначили свої внутрішньо- і зовнішньополітичні пріоритети.

У Конституції Польської Республіки були не лише визначені основні засади організації державної влади, а також закладені базові принципи функціонування суспільного ладу в цілому. «Відповідно до Конституції 1997р. запроваджено змішану республіканську форму правління, причому частина з конституційованих нею державних інститутів виглядають як органічні «наступники» тих, що існували у міжвоєнний період або були утворені за результатами демократичного процесу у 80-90-і роки минулого століття. У самій Конституції встановлений за її змістом суспільний і державний лад визначено як Третю Республіку. Конституція 1997р. містить важливі положення, присвячені політичній та економічній організації суспільства. Основою економічного ладу визнано «соціальне ринкове господарство, що ґрунтується на свободі господарської діяльності, приватній власності, а також солідарність, діалог і співробітництво соціальних партнерів». Окремі положення Конституції позначають особливі зв'язки між державою і католицькою церквою. Значним за обсягом і змістовним є її розділ про права, свободи, обов'язки людини і громадянина та засоби захисту прав» [25 с. 8-9].

Тобто, польські законодавці образно відмовилися від консенсусної моделі демократії, повністю запровадивши мажоритарну. Це пояснюється тим, що польське суспільство є однорідним в етнічному, мовному, культурному, а головне, конфесійному розумінні. Немає потреби узгоджувати інтереси окремих соціальних груп. У Польщі фактично одразу склався консенсус щодо основоположних інститутів, норм і цінностей. Тому стратегічний напрям державної політики може бути лише один. Відрізнитися можуть лише тактичні способи його реалізації. Відповідно широкі повноваження на здійснення державної політики налягаються переможцю виборів. А також він має нести

відповідальність за таку діяльність. Але при цьому така відповідальність досить жорсткий характер. Влада відповідає абсолютно за все. Опозиція навпаки має широкий простір для критики. Дійсно, такий принцип відповідає практиці демократичних країн незалежно від форми правління і типу партійної системи. Враховуючи тривалість перебування при владі соціал-демократичного Союзу демократичних лівих сил та їхнього президента Квасневського, можна чітко ствердити, що консенсус було сформовано.

Важливою складовою демократичної трансформації стала реформа усієї публічної влади. Йдеться не про визначення і розподіл повноважень між гілками влади. Насамперед була розроблена цілісна ідеологія здійснення влади. Ця реформа увібрала в себе європейську практику та вітчизняні політико-правові традиції. Були визначені такі її засадничі принципи. «1) Побудова громадянського суспільства – впровадження нових рівнів урядування, які мають наблизити кожного громадянина до процесу управління, стимулювати подальший розвиток громад; 2) Субсидіарність – фундаментальний принцип функціонування ЄС. Шляхом деконцентрації центральний уряд передає ряд функцій, що можуть здійснюватися на нижчому рівні, ближче до громадянина, місцевим органам влади; 3) Ефективність – місце Польщі в Європейському Союзі значною мірою визначається спроможністю локальних і регіональних громад успішно використовувати свої можливості для власного розвитку; 4) Прозорість, відкритість і підзвітність – означає ліквідацію зайвих адміністративно-бюрократичних структур, радикальне реформування системи публічних фінансів, делегування ширших повноважень для місцевих влад; 5) Гнучкість – здатність оперативно реагувати на зовнішні зміни, підвищення рівні гнучкості і встановлення зворотнього зв'язку з публічною владою» [43, с. 91]. Саме такі принципи були покладені в основу реформування усієї системи публічної влади.

Одним із важливих аспектів цього напряму процесу демократичної трансформації у Польській Республіці слід визнати реформу місцевого самоврядування. Відповідно до проголошених принципів реформування

публічної влади було сформовано структуру адміністративно-територіального устрою країни, до якої належать воєводства, повіти, міста і гміни. «Гмінний рівень складає основу і практично на його долю місцевого самоврядування припадає найбільше завдань із питань, що не закріплені за іншими одиницями місцевого самоврядування. Кожна одиниця місцевого самоврядування володіє правоздатністю; їм належать право власності та інші майнові права; самостійність цих одиниць знаходиться під правовим захистом» [24, с. 459]. Згідно статті 164 Конституції базовою самоврядною одиницею визначається гміна (громада). «Гміна виконує всі завдання, не заборонені для інших одиниць територіального самоврядування. До складу гміни входять усі жителі. При цьому належність до спільноти гміни є обов'язковою. Гміна має свою правоздатність, виконує власні завдання (визначені законом самоврядуванням гміни), а також надіслані розпорядження» [13, с. 98]. Саме на рівень гміни делегувалася суттєва частина владних повноважень, покладених на сферу публічної влади. Особливе значення надавалося бюджетно-фінансовим повноваженням. У Конституції закріплена норма, що органам місцевого самоврядування гарантовано визначена частка доходної частини державного бюджету. Також для них передбачене право формувати власні, не заборонені прямо законодавством, джерела фінансових надходжень. Такий підхід є надзвичайно важливим для закріплення демократичних принципів функціонування органів місцевого самоврядування. Оскільки тільки власна матеріально-фінансова система забезпечує їм реальне право здійснювати свої повноваження у владно-публічній сфері.

Крім суто організаційних аспектів було докладно розроблено значні процесуальні засади функціонування системи місцевого самоврядування. Вони пов'язані зі здійсненням громадського контролю за діяльністю органів публічної влади усіх територіальних рівнів, а також з наявністю зворотного зв'язку у вигляді громадської думки як реакції на владно-управлінські рішення. «Наприклад, у Польщі регламентовано проведення громадських консультацій при ухваленні рішень на місцевому рівні, зокрема і за ініціативою громадських організацій. Це дозволяє більш раціонально використовувати наявні ресурси,

уникати місцевих конфліктів, а також підвищує рівень задоволення мешканців діяльністю місцевої влади. Ще одним дієвим механізмом прямої демократії на муніципальному рівні у Республіці Польща є органи самоорганізації населення на рівні місцевих громад. Аналіз особливостей функціонування допоміжних органів, порядок і передумови їх створення вказують на їх похідний, відносно ради гміни, характер. Специфіка цих утворень полягає у забезпеченні зворотного зв'язку у взаємодії самоврядних структур з населенням, у чому й виявляється їхня основна цінність як інститутів демократії» [30, с. 60]. Важливим демократичним підґрунтям системи місцевого самоврядування в Польській Республіці є зазначені форми громадської участі. Вона забезпечує належний рівень легітимності цього рівня публічної влади. Крім того, фактор громадської участі посилюють недержавні громадські організації «Їх становлення в Республіці Польща зумовлене підвищенням якості надання соціальних послуг громадянам, ефективністю та оперативністю здійснення відповідних дій. Виконуючи роль суспільних новаторів, інститутів реалізації рішень та критиків традицій проектування ці структури здатні формувати та реалізовувати альтернативні напрями розвитку спільнот» [30, с. 60]. Польський досвід реформування створив досить цікавий прецедент. Для підвищення ефективності місцевого самоврядування не має потреби радикально змінювати політико-правовий статус його органів. Достатньо розширити їх повноваження з наданням більших фінансових можливостей. Цей напрям реформування владно-публічної сфери став важливою складовою усєї демократичної трансформації.

Десять років (1995-2005) перебування при владі соціал-демократів Союзу демократичних ліберальних сил на чолі з Квасневським забезпечило політику соціально-економічної стабілізації країни та остаточне зміцнення демократії. Тому, здавалося б поляки мали б і надалі підтримати цю ж політичну силу. Але як і в будь якій країні перехідного типу настрої виборців мають мінливий характер. Щоправда, і в країнах стабільної демократії такі електоральні коливання також мають місце. На президентських і парламентських виборах значну перевагу мали праві політичні сили з деяким популістським ухилом. Так

на виборах до Сейму перемогли партії «Право і справедливість» (27 %) та «Громадянська платформа» (24 %). Колишній правлячий Союз демократичних лівих сил з 11 % залишився далеко позаду. На президентських виборах, які відбулися через місяць після парламентських прогнозовано у другий тур вийшли очільники цих партій, відповідно Лех Качинський і Дональд Туск. Остаточо переміг перший. На наступних виборах ці партії та їхні представники перемагали по чергово

Причиною їхнього успіху слід визнати зміна електоральних уподобань поляків у бік правопопулістської риторики. «За твердженням деяких учених, популісти спрямовані не так проти демократії як системи, а як проти ліберальної (представницької) демократії. Частина суспільства не повністю толерує ліберальну демократію, яка устанавлюється в процесі формування критичної маси суспільства з емансипативними цінностям. Тому частина суспільства погоджується деякою мірою на популістську спрямованість проти ліберальної демократії. У таких умовах є підстави вказувати на те, що в суспільстві відбуваються ціннісні зміни в бік зменшення підтримки демократії як такої, зокрема через призму емансипативних цінностей» [12, с. 130]. Визначальним елементом польського варіанту популізму є певні скептичні погляди щодо подальшої розбудови Європейського Союзу та поглиблення європейських інтеграційних процесів, негативне ставлення щодо міграційних тенденцій в європейських країнах, антиглобалізм тощо. Варто сказати, що подібні електоральні настрої охопили значну кількість країн Євросоюзу.

Проте при цьому слід визнати, що деяка прихильність до популістських ідей не означає повного заперечення цінностей і принципів демократії. «Окремі громадяни Польщі можуть бути незадоволені функціонуванням інститутів демократії й ідеєю ліберальної демократії, але вони не відмовляються від суспільних цінностей, які дає демократія, а саме свободу і можливість самовираження. Відмова від емансипативних цінностей можлива в тому випадку, коли популісти будуть наступати на свободу слова і самовираження, а окремі громадяни підтримуватимуть це. Поки що у випадку Польщі правління

партії «Право і справедливість» зумовило погіршення показників щодо свободи слова, демократичності уряду та незалежності судової системи, але ці зміни не значні, щоб вплинути кардинально на життя громадян Польщі» [12, с. 137]. В цій ситуації можна констатувати факт, що правопопулістські політичні гасла на фоні збільшення антиінтеграційних, антиглобалістичних, антиміграційних електоральних уподобань набувають популярності. Але поки що в умовах Польщі вони не мають критичного значення. Тобто, не має системного згортання демократичних практик, прав і свобод.

Окремі дослідники взагалі не вбачають у сучасних польських політичних процесах загрози згортання демократії. «Парламентські та урядові кризи, які супроводжували процес демократизації політичної системи країни, не стосуються законодавства, а спричинені виключно позиціями політичних сил в Сеймі, амбіціями окремих політиків та конфліктами між ними» [15, с. 178]. На інституційному рівні чітко визначені статуси і повноваження усіх органів і посадових осіб державної влади. Докладно розроблені принципи взаємодії між ними у рамках механізму стримувань і противаг. «Польська демократія навряд чи зруйнується через теперішні виклики, оскільки у цій державі у нас усе ще зберігається рівновага між державною владою та політичною свободою громадян та їх об'єднань і, при цьому, загальна атмосфера у польському суспільстві залишається відкритою й вільною» [30, с. 61]. Проте навіть оптимісти відзначають факт, що елементи популістської риторики мають певне поширення як серед політиків, так і у польському суспільстві. Також для Польщі є значним викликом повномасштабна війна, розв'язана РФ проти України. З одного боку, Польща надала суттєву допомогу Україні у військовому відношенні і нашим громадянам-переселенцям. Збройна російська агресія однозначно засуджується, оскільки є розуміння того, що вона несе загрозу і Польщі. Але з іншого боку, існує неоднозначне ставлення щодо подальшої допомоги нашій країні.

Отже, навіть абстрагуючись від сучасних подій, слід констатувати факт, що демократична трансформація у Польщі спочатку набула значного імпульсу для подальшого розвитку. Були здійснені радикальні економічні реформи, які

досягли якісного результату побудови країни з ринковою економікою. Демократичні процеси отримали інституційне оформлення, зокрема, щодо системи місцевого самоврядування. Ключовим зовнішньополітичним пріоритетом подальше поглиблення європейської інтеграції на різних рівнях. Але при цьому певні прояви скепсису щодо ліберальної демократії все ж існують і дедалі стають все більше помітними. Тому Польща та її суспільство зараз перебувають на певному роздоріжжі стосовно визначення подальших шляхів свого розвитку. Звичайно, проблем додає нинішня міжнародна ситуація. Ситуація ускладнюється тим, що всі міжнародні суперечності, що накопилися, за постбіполярний період, набувають глобальних форм.

2.3. Угорщина: розворот до авторитаризму

Третю модель розгортання процесів посттоталітарної трансформації продемонструвала Угорщина. Специфіка цієї країни полягає в тому, що перехід до демократичної трансформації відбувався загалом не в умовах тотальної економічної кризи. Річ у тім, що навіть після придушення антирадянської антикомуністичної революції 1956 року в Угорщині склався відносно ліберальний режим. Існували окремі елементи ринкової економіки, політичного плюралізму, багатопартійності. Комуністичний керівник Янош Кадар періоду 1956-1988 рр. не був прихильником жорстких заходів проти опонентів. Тому початок переходу був м'якшим у порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Всі передумови до початку трансформації зародилися в рамках правлячого режиму. Більше того, в рамках правлячої Угорської соціалістичної робітничої партії були присутні опозиційні діячі особисто до Кадара та найбільш консервативних функціонерів. Вже у 1980-х роках в країні проводилися заходи із запровадження ринкової моделі економіки, політичної лібералізації.

Враховуючи, що Радянський Союз вже не втручався у внутрішні справи соціалістичних країн-членів Варшавського блоку, в лавах угорських комуністів

визріла критична маса невдоволення політикою їхнього лідера. І в 1988 році від влади було усунуто Кадара. Посаду керівника УСРП обійняв прихильник економічної і політичної лібералізації Карой Гросс. Він представляв реформаторську течію в лавах партії. Тому виступив ініціатором проведення обмежених реформ в рамках існуючої системи. Взагалі «державна партія в Угорщині – УСРП, а точніше її реформаторська частина визнала за необхідність зміни загальної політичної ситуації в країні. Комуністична політична еліта пішла на діалог з опозицією, тим самим уникнувши появи та подальшого загострення суспільно-політичної конфронтації в країні. Тому Угорщина стала своєрідним класичним прикладом мирного та поступового переходу до демократії. Завдяки цим суспільно-політичним процесам Угорська Республіка скоріше за інші країни центрально-східноєвропейського регіону почала здійснювати мирний перехід до демократії» [8, с. 85]. Такий підхід з боку влади став важливою передумовою здійснення мирного переходу в країні.

При цьому опозиційні настрої щодо правлячого режиму в угорському суспільстві дедалі більше зростали. Його не влаштовували навіть значні реформи, здійснювані владою. В цьому контексті відбулося перепоховання прем'єра Угорщини 1956 року І. Надя. Такі суспільні позиції інституційно оформилася офіційна опозиція, яка вже з антикомуністичних поглядів критикувала навіть реформаторські дії влади. Ще у 1989 році було створено широке політичне об'єднання партійного типу Угорський демократичний форум. У 1988 році ліберально налаштовані студенти утворили Альянс молодих демократів, зараз відомий як Фідес. Ці об'єднання були найбільш впливовими серед опозиційно налаштованої частини суспільства, яка чисельно постійно збільшувалася. В цих умовах влада та опозиція погодились на переговори. Влітку та восени 1989 року було проведено декілька круглих столів, за результатами яких було досягнуто домовленостей по таких ключових питаннях: зміни до конституції, створення Конституційного Суду, запровадження справжньої багатопартійності, проведення виборів до Національних Зборів на багатопартійній основі. Решта було винесено на загальнонаціональний

референдум. У березні-квітні 1990 року було проведено парламентські вибори, на яких перемогу отримали опозиційні Угорський демократичний форум та Альянс молодих демократів. Перший посткомуністичний уряд очолив лідер УДФ Йозеф Анталл.

Перший етап демократичної трансформації в Угорщині, хронологічні рамки якого можна окреслити фактично усім 1989 роком, пройшов достатньо мирно. Насамперед це можна пояснити тим, що в самій правлячій УСРП та й в усьому угорському суспільстві існував великий запит на суттєві реформи в країні. Таким чином, «в Угорщині здійснився один з перших етапів трансформаційного демократичного процесу, тобто відбувся перехід до демократії, який мав в Угорській Республіці цілий ряд специфічних особливостей. В першу чергу, це наявність в Угорщині багаторічного досвіду господарських реформ, в результаті яких сформувався своєрідний ліберальний варіант моделі партійної держави Угорської Республіки. Важливим є той факт, що Угорщина здійснила перехід до демократії за еволютивною моделлю розвитку. Це свідчить про специфічну сталість традицій європейськості та політичної культури громадянського суспільства. Саме наявність громадянського суспільства була особливим явищем не тільки в Угорщині, але й в інших країнах Центрально-Східної Європи» [8, с. 85]. Ще одним важливим фактором такої спрямованості першого етапу демократичної трансформації стала узгодженість політичних і соціально-економічних реформ. Зокрема, економічні зміни не зумовили суспільної кризи, подібної до Польщі. Не в останню чергу це можна пояснити тим, що реформи некомуністичного уряду стали своєрідним логічним продовженням відповідної політики представників реформаторського крила Угорської соціалістичної робітничої партії.

Угорщина одразу обрала модель «чистої» парламентської форми республіки. Можливо, це було зумовлено негативним ставленням до досвіду соціалістичного періоду з фактично однопартійною системою та одноосібним правлінням керівника правлячої партії та авторитарного владного режиму Міклоша Хорті у міжвоєнний період. Зрештою парламентська форма вважається

більш демократичною, оскільки залежить від результатів парламентських виборів, які відображають усі палітру політичних поглядів, існуючих у суспільстві. Ключовим інститутом публічної влади в Угорщині визначено законодавчий орган – Державні Збори. Згідно Конституції вони «вибирають на своєму засіданні президента Угорщини, затверджують прем'єр-міністра, інших важливих посадових осіб» [47, с. 10]. Усвідомлюючи, що парламент є найбільш визначальним для демократичної системи органом влади, на перших етапах трансформації було приділено значну увагу щодо його структурної будови докладної розробки усіх засад його функціонування, зокрема, законопроектної діяльності. «У Державних Зборах Угорщини з метою забезпечення безперервної роботи парламенту, формування порядку денного, підготовки переговорів щодо законопроектів або пропозицій на рівні постійних комітетів, попереднього узгодження найважливіших кадрових питань створено Парламентський комітет. До складу цього комітету входять голова ДЗ, його заступники, керівники парламентських фракцій та уповноважений від незалежних депутатів. Особливу роль в угорському парламенті відіграють комітети. На них покладається завдання творення законів у певній сфері суспільного життя, контролю за діяльністю виконавчої влади. Члени комітетів через засоби масової інформації повідомляють виборців, громадськість про діяльність парламенту та уряду в тій чи іншій сфері. ДЗ визначають і затверджують кількість комітетів, чисельний склад кожного комітету, процедуру, яка б забезпечувала представництво фракцій в усіх комітетах» [47, с. 11].

На конституційному рівні було опрацьовано механізми забезпечення стабільного функціонування парламенту. З цією метою була «розроблена та впроваджена в життя практика створення у парламенті більшості, яка у свою чергу формує уряд більшості, усуває проблему протистояння гілок влади і створює умови для конструктивної та плідної співпраці. Дієздатність більшості забезпечується підписанням коаліційної угоди, у якій об'єднуються ті програми, з якими партії йшли на вибори. Цей документ і є основою для розробки, а потім прийняття парламентом програми діяльності коаліційного уряду» [47, с. 12].

Тобто, можна сказати, що одразу в основу діяльності не лише парламенту, а й усієї системи державної влади було покладено мажоритарну модель, за якої весь обсяг владних повноважень і відповідальність покладається на політичну партію, яка перемагає на парламентських виборах.

Також варто додати, що в рівні громадської думки активно формувався позитивний імідж Державних Зборів. Це не означає, що парламент знаходиться поза критикою. Просто з нього не роблять послідовно і цілеспрямовано образ ворога. У цьому контексті висвітлюється з максимально об'єктивної точки зору всі аспекти його діяльності. Аналізується його роль у забезпеченні належного рівня життєдіяльності суспільства. Паралельно висуваються досить жорсткі вимоги до депутатів парламенту. Вдосконалюються механізми підвищення виконавської дисципліни. Зрештою працює політика на зниження рівня корупції в лавах парламенту.

Серед країн, не лише Вишеградської групи, а також інших представників колишнього соціалістичного табору, Угорщина, мабуть, є єдиною, яка чітко та конституційному рівні розробила статус уряду. Слід наголосити, що уряд в рамках парламентсько-президентської системи є важливим інститутом державної влади. Оскільки саме на нього покладено головні завдання здійснення державної політики в усіх галузях внутрішньо- і зовнішньополітичної сфери. Зрозуміло, що йому має бути надана певна самостійність. У більшості постсоціалістичних уряд залежить від парламентських розкладів, які часто мають мінливий характер. Навіть, якщо владна партія, яка має необхідну депутатську більшість для одноосібного формування уряду не надає необхідної підтримки для його підтримки. «Парламентсько-президентська система влади, що діє в Угорщині, надає уряду надзвичайно великі повноваження і робить його відповідальним за створення необхідних умов для економічного процвітання і демократичного розвитку країни. У новій Конституції Угорщини говориться про те, що уряд є основним органом виконавчої влади, його обов'язки та сфера повноважень охоплюють всі питання, які не делеговані в сферу компетенції іншого державного органу. Уряд є вищим органом у системі державного

управління, він може створювати адміністративні органи, зазначені у відповідних 16 законах. У межах своєї компетенції, уряд видає укази з питань, які не регулюються законом, і на основі мандата, викладеного у законі. Постанови Уряду не повинні порушувати закон та перевищувати повноваження уряду» [47, с. 15-16]. Голова уряду є фактичним головою держави. Фактором, який врівноважує його діяльність є парламентський контроль. Відповідно до сформованої практики діяльності угорського уряду в ньому встановлена жорстка дисципліна, зокрема, і в питаннях можливості критики окремими міністрами діяльності центрального органу виконавчої влади, включаючи особисто прем'єр-міністра. Власне у цьому і полягає певна небезпека «сповзання» в авторитаризм.

Ще однією несучою конструкцією у владному трикутнику є президент. За конституцією він є «главою держави Угорщина, який виражає єдність нації і охороняє демократичне функціонування держави» [27]. Він обирається Державними Зборами на 5 років і виконує чисто представницько-церемоніальні функції. Також формальний голова держави виконує деякі кадрові повноваження. Але загалом ця посада не виходить за рамки зовнішнього представництва держави без реальних можливостей повноцінно впливати на державну політику. Щоправда, деякі українські політики такого собі проугорського спрямування стверджують, що президенту «відведено чільне місце» [47, с. 14]. Але достатньо навіть поверхневого погляду на практичні процеси, щоб з'ясувати, хто є реальним главою держави.

Ще одним важливим аспектом органічного розгортання трансформаційних процесів стала розбудова партійної системи. Вона одразу набула впорядкованої форми. Партії стали більш менш адекватним відображенням нової структури суспільства, запитів та інтересів соціальних груп.. Спочатку найбільш потужною політичною силою став Угорський демократичний форум, який позиціонував себе як націонал-консервативна політична сила. До речі, в Угорщині фактично одразу майже всі політичні партії демонстрували свою прихильність до консервативної ідеології. Фактично одразу на політичному небосхилі з'явився Альянс молодих демократів, який зробив ставку на молодий електорат, що дало

Йому змогу досягати значних результатів на майбутніх виборах. Ця політична сила спочатку виявляла свою прихильність до ліберальних цінностей. Ймовірно, для завоювання голосів молодих виборців. Зараз ця партія більше відома під назвою Фідес.

Після нетривалого керівництва урядом представниками Угорської соціалістичної партії, статус правлячої партії за результатами парламентських виборів (1998-2003 рр., та з 2010 року) отримав саме Фідес – Угорський громадянський союз. Його нинішній лідер Віктор Орбан домігся зміни ідеологічних акцентів з ліберальних на консервативні з національним ухилом. Підсумки останніх виборів до Державних Зборів, на яких Фідес здобув 135 місць (зі 199) свідчать, що партії лівого та ліберального спрямування фактично втратили свою популярність серед виборців. Уподобання угорських виборців отримали праву спрямованість. «Гасло «більше реформ» змінилося на бажання населення бачити стабільну і ефективну владу, зусилля якої спрямовані на розв’язання повсякденних соціальних проблем кожного члена суспільства» [46, с. 82]. Праву нішу також займає радикальна правопопулістська партія «Йоббік». Основу її програми складають етнічний націоналізм, антисемітизм, антиглобалізм, євроскептицизм, які межують з відвертою ксенофобією. Її найбільше досягнення – 19 % на виборах 2017 року.

В сучасних умовах в Угорщині фактично склався певний різновид авторитарного режиму. Його своєрідність полягає в тому, що він формується виборчим шляхом. Тобто, виборці свідомо віддають перевагу партії Фідес. Підтвердженням інтенсивного переходу в цьому напрямі свідчать такі заходи уряду на чолі з Орбаном: «прийняття спірного нового закону про медіа, що вимагає від ЗМІ «збалансованого» подання матеріалів, причому, їх «збалансованість» оцінює комітет, в якому переважають представники правих партій; обмеження повноважень Конституційного Суду, у тому числі щодо питань, пов’язаних з національними меншинами, що проживають в Угорщині; активна робота з видачі угорських паспортів усім угорцям, які проживають за межами Угорщини (близько 4 млн. чоловік), що створює проблеми як у середині

країни, так і в стосунках із сусідніми державами; прийняття нової Конституції з потужними націоналістичними елементами» [46, с. 85-86]. Партія «Йоббік» йде ще далі, проголошуючи, що території інших країн, населені етнічними угорцями, мають стати зоною інтересів Угорщини.

Нинішня політична ситуація в Угорщині характеризується поєднанням декількох тенденцій, які, на перший погляд, є дещо суперечливими. З одного боку, можна констатувати факт, що в країні склалася збалансована система організації державної влади. Функціонує «чиста» парламентська модель, яка вважається більш демократичною. Уряд у своїй діяльності спирається на парламентську більшість. Але, з іншого, слід визнати факт активного становлення авторитаризму.

Отже, країни Вишеградської групи перші серед інших представників колишнього соціалістичного табору стали на шлях демократичної трансформації. Слід відзначити, що саме в цих країнах перехід мав найбільш системний характер. Насамперед одразу було проголошено євроінтеграцію як стратегічну мету. Трансформація політичної системи одразу набула чітких інституціоналізованих форм. Були внесені відповідні зміни до конституцій держав. Були обрано певні форми державного правління та загальні парадигми суспільних перетворень у широкому контексті. На думку ініціаторів таких перетворень, трансформаційні механізми мали відповідати історичним традиціям і сучасним міжнародним тенденціям. Проте в кожній із країн Вишеградської групи спрямованість трансформаційних змін набули різного характеру. В Чехії, незважаючи на певні кризові тенденції, вдалося зберегти загальні демократичні принципи. Польща перебуває на певно роздоріжжі у пошуку подальшого оптимального напрямку розвитку. А Угорщина, яка на перших етапах найбільш послідовно втілювала інституційні засади демократія, перетворилася на авторитарну державу. Це підтверджує точку зору, що політичні трансформації можуть мати різновекторну спрямованість.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

3.1. Тенденції посттоталітарної трансформації України

В Україні посттоталітарні трансформації відбувалися найбільш суперечливо. Це пов'язано з проблемами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Вони зумовлені особливостями посткомуністичних переходів ще й в умовах становлення тільки но створеної незалежної держави. Такі переходи мають різновекторну спрямованість і не обов'язково в результаті завершуються побудовою розвинутих консолідованих демократій. На перебіг посткомуністичних переходів значною мірою впливають специфічні особливості конкретної країни. Причому такий вплив має достатньо визначальний характер. Серед найбільш значущих особливостей слід відзначити такі: «характер докомуністичних традицій (цивілізаційних, культурних, політичних), наявність або відсутність в них демократичного досвіду; умови й обставини авторитарного розпаду; стан соціально-економічної, політичної, культурної сфер у відправних точках політичних трансформацій, перебіг процесів ерозії і розпаду авторитарних структур влади; стратегія, обрана ключовими політичними акторами в процесі транзиту; особливості зовнішнього середовища» [58, с. 12].

Специфіка посткомуністичного переходу зумовлює його різноспрямований характер. І його результатом не обов'язково буде побудова стабільної консолідованої демократії. Реалізація цієї мети є можливою тільки у разі, якщо суто політичні зміни органічно поєднувалися із системними реформами в інших сферах, зокрема, запровадження ринкової економіки; формування відкритої і мобільної соціальної структури з численними громадськими організаціями, спроможними впливати на владу; спрямування освіти в напрямку підготовки громадян – носіїв активістського і громадянського типу політичної культури; створення розгалуженої системи масових

комунікацій. Коли такого поєднання не відбувалося, склалися різні моделі псевдодемократій у формі «застояних «гібридних» станів» [58, с. 12]. Його сутність достатньо ґрунтовно розкрив у своїй концепції «сірої зони» американський політолог Томас Карозерс. Політичні системи країни, які належать до неї, характеризуються поняттям «безплідний плюралізм». За його умов «зазвичай існує деяка політична свобода, регулярно проводяться вибори і відбувається чергування при владі політичних угруповань, які дійсно відрізняються одне від одного» [54, с. 11]. Загалом же така демократія є «поверхневою і проблематичною». Її недосконалість обумовлюється тим, що «політичні еліти сприймаються масовою свідомістю як корумповані, неефективні і егоїстичні, глибоко байдужі до долі країни. Чергуючись при владі, вони тільки спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них». При цьому громадська думка в цілому є прихильною до демократії. Але політику в конкретній країні сприймає «як затхлу корумповану сферу панування еліти» [54, с. 12]. За формальної демократії (з відносно вільними виборами) існує велика кількість невирішених суспільних проблем: «від злочинності і корупції до охорони здоров'я, освіти і добробуту суспільства в цілому» [54, с. 13]. У системі влади встановлюється стан «дисфункціональної рівноваги», коли конкуруючі еліти по чергово змінюють одна одну при владі. Але при цьому є повністю відчуженими від суспільства. Сама по собі політична система є стабільною, але зорієнтована виключно на проблемах свого функціонування.

Як зазначалось у попередніх розділах, трансформаційні процеси інколи набувають ознак повернення до авторитарного режиму. Такий приклад продемонструвала Угорщина, яка за загалом сприятливих умов обрала один з його варіантів. Вже згаданий Самуель Хантінгтон назвав такі події відкатами. До основних причин розгортання посттоталітарних процесів у такому напрямі, «окрім таких факторів, як глобальна економічна криза, міжнародна напруга, слід виділити окремо, що кожна модель демократії має свої часові та географічні

кордони» [14, с. 51]. Це можна пояснити на прикладі класичної моделі ліберальної демократії. Вона довела свою життєздатність, але в певних історичних умовах. В сучасних реаліях, зокрема, в рамках глобалізаційних процесів, принципово нових загроз міжнародному миру і безпеці, коли один із гарантів, сам такою загрозою та ще і згідно свого свідомого вибору, ліберальна демократія виявилася абсолютно безсилою зробити адекватну відповідь. В країнах, де демократія не набула стабілізації, такі виклики проявляються же з більшою гостротою. Відповідною є реакція громадськості, які вдається до радикальних акцій прямої дії з протестними та екстремістськими цілями.

Хантінгтон відзначив такі причини авторитарних відкатів: «зникнення закону і порядку в результаті тероризму і повстанських рухів; інтервенція або завоювання недемократичною іноземною державою; ефект «снігової кулі» у вигляді дії прикладу краху або повалення демократичних систем в інших країнах; недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості; економічна криза або крах, яка загострила соціальний конфлікт і підвищила популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані тільки авторитарним урядом; соціальна і політична поляризація, найчастіше викликана діями лівих урядів, які намагалися проводити надмірно багато соціально-економічних реформ занадто швидко; рішучість консервативних груп середнього і вищого класу прибрати популістські і ліві рухи, а також нижчий клас від політичної влади» [14, с. 51].

Авторитарні відкати у своїй більшості, як правило, здійснюються владними політичними силами, які здобули владний статус в результаті демократичних виборів. «За одним або двома можливими винятками, не було випадку, щоб кінець демократичній системі поклало всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму приймало форму військових переворотів або переворотів, що здійснюються виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував всю владу в своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або воєнного

стану» [14, с. 51]. До того ж таким процесам активно сприяє підготовлена відповідним чином громадська думка. Громадянам активно нав'язується думка, що в усіх внутрішніх проблемах винувати зовнішнє вороже оточення.

Але у пострадянській Україні спрямованість трансформаційних процесів мала дещо інший характер. Тут не було сформовано відвертий авторитаризм. Натомість склалася класична модель гібридної демократії, яка належало до так званої «сірої зони» за визначенням Карозерса. Вся специфіка посткомуністичних переходів була відображена фактично протягом усього пострадянського періоду сучасної історії України. Можна констатувати факт, що політична система, сформована протягом цього часу відповідає ознаками моделі «безплідного плюралізму». Не розв'язаність різних проблем суспільної життєдіяльності створила всі передумови для створення такого стану.

Політичну систему України, яка була створена в результаті посттоталітарного переходу, досить складно визначити якоюсь однією характеристикою. Політична система сучасної України являє собою досить складне утворення. Для визначення її сутнісних характеристик потрібно з'ясувати насамперед основні інституційні критерії. Найбільш значущими є «конституційний порядок як принципи і порядок здійснення влади; спосіб і порядок формування представницьких органів державної влади; роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі; правовий статус особистості, стан і гарантії прав та свобод людини, ЗМІ, політичних свобод» [16, с. 139]. Загалом саме такі критерії дають змогу визначити сутність політичної системи та політичного режиму, які створюються на певному етапі трансформаційних процесів. В Україні якогось одного конкретного стану досягнуто не було.

Найбільш узагальненими характеристиками у контексті посттоталітарного переходу слід визначити такі. Більшість вітчизняних дослідників характеризує її як кланово-олігархічну. Найчіткіше її сутність відображена у відповідному визначенні Ольги Бабкіної. «Це система, в якій влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів), які пов'язані між собою неформальними відносинами і відповідає не державним, а їхнім особистісним інтересам».

«Основні риси кланово-олігархічної політичної системи: нерівність доступу до ресурсів влади, використання неправових засобів зміцнення впливу (корупція); наявність особистих зобов'язань та общинної солідарності між «патроном» та «клієнтом»; відсутність демократичних форм зв'язку між владою і громадянами» [33, с. 177]. У кланово-олігархічних системах привілейований статус зумовлюється наближеністю до влади. Владні та інші ресурси неподільно належать вузькому правлячому угрупованню (правлячому класу). Він повністю зосереджує у своїх руках важелі політичного впливу. Політичні інститути, які покликані представляти інтереси громадськості, також є інструментом висловлення інтересів інших кланових об'єднань. Українські політичні партії більшою мірою представлені «квазіпартіями». «За кланово-олігархічного режиму вони здебільшого перетворюються на субінститут («псевдоінститут»), який хоча й закріплений юридично, але артикулює інтереси фінансово-промислових груп (ФПГ)» [33, с. 158]

Навіть опозиційні політичні сили також повністю інтегровані в кланово-олігархічну систему. І тому боротьба за владу в дійсності фактично є лише імітацією політичної конкуренції. Головною сутнісною характеристикою цих політичних процесів є забезпечення максимального представництва інтересів ФПГ у владі. Всі зміни моделей виборчих систем, зменшення і збільшення прохідних балів мали на меті збереження їхнього статусу як провідних представницьких політичних інститутів. При цьому слід констатувати факт, що загалом основні ФПГ мають рівні можливості щодо використання необхідних електоральних ресурсів. Форми і можливості політичної участі громадян повністю вписуються в структуру кланово-олігархічної системи та похідних від неї патронажно-клієнтелістських взаємин між владою і суспільством. «Українська держава відіграє роль патрона щодо свого колективного клієнта – населення: патрон обдаровує і захищає своїх клієнтів в обмін на лояльність і підтримку» [16, с. 161]. При цьому слід констатувати дещо парадоксальний факт, що українське суспільство фактично висловлювало свою згоду на такий стан речей, легітимізуючи тим самим реальну владу фінансово-промислових груп.

Ще одним важливим аспектом, який тривалий впливав на функціонування політичної системи України, була ціннісно-ідеологічна диференційованість українського суспільства. Ця тенденція протягом фактично усього періоду незалежності регулярно відображалась на результатах виборів. У фундаментальному дослідженні Центру Разумкова [34] визначені такі основні суспільні поділи, як: соціально-економічний та соціокультурний. Соціально-економічна шкала відображає підтримку активного державного регулювання в економіці та покладання на державу відповідальності за добробут усіх громадян (ліві переконання) або ж підтримку ліберальної економічної політики, покладання на підприємницьку ініціативу та ринкові механізми (праві переконання). Соціокультурна шкала відображає орієнтацію на російсько-радянський проєкт (проросійські переконання) або ж підтримку українського національного проєкту (національно-патріотичні переконання) [34, с. 14]. Вказані характеристики електоральних уподобань українських громадян підтверджували факт не просто значної диференційованості українського суспільства, а його фактичного розколу у соціально-економічному і соціокультурному контекстах.

Тривалий час проросійські політики відверто «грали» на цих розколах, штучно актуалізуючи існуючі суперечності, які не відігравали суттєвої ролі серед справжніх проблем, які, дійсно, переживало українське суспільство. На жаль, значна його частина погоджувалася на такі принципи своєї структуризації. Зрештою все це призвело до трагічних наслідків, які активно проявилися, починаючи з 2014 року. Сепаратистські настрої і тенденції, які тривали час перебували у прихованому стані, отримали свій зовнішній прояв. До того ж вони безпосередньо «підігрівалися» потужними зовнішніми чинниками. Російська федерація після певного часу використання суто інформаційно-пропагандистських інструментів впливу стала на шлях прямої збройної агресії та повно масштабної війни.

Іншими визначальними, на думку автора, аспектами політичних процесів пострадянської України у цьому контексті слід відзначити такі. Насамперед це

проблема взаємодії влади і суспільства. Будь яка реальна повноцінна демократія спирається на суверенітет народу, зокрема, його невід’ємне право визначати напрями розвитку країни. За умов представницької демократії таке право означає здійснення впливу на процес ухвалення і реалізації відповідних владних рішень. «Якщо під цим кутом зору поглянути на історію України років незалежності, то побачимо, що особа перед лицем держави залишалась незахищеною і часто була змушена звертатись до не вповні законних або й зовсім злочинних способів задоволення своїх потреб та інтересів». «Але з іншого боку, серед пострадянських держав Україна стала однією з небагатьох кандидаток на подолання цієї негативної спадщини саме завдяки здатності громадянського суспільства відстоювати свої права та інтереси, у тому числі й своє право впливати на політику» [20]. Тобто, українська громадськість загалом здатна до активної політичної участі, контролю за діями влади. Необхідно створити необхідні конституційні умови для конструктивної форми такої участі. В цьому зацікавлені як громадяни, так і держава, оскільки підвищується рівень її легітимності. Натомість доводиться констатувати стан, коли відповідні механізми реалізовані не у повній мірі. Тому можна спостерігати численні акції прямої дії у силовій формі. А це не є демократичною практикою. «Єдиний шлях до порозуміння і громадянського миру – широка суспільна дискусія, в якій влада має не стільки повчати й розтлумачувати, скільки слухати й адаптуватися до вимог громадян» [20].

Певним чинником, який мав свій постійний прояв у процесі трансформаційного розвитку посттоталітарної України, і значною мірою характеризував його спрямованість варто назвати «політико-управлінську прокрастинацію – відкладання (уникання) прийняття й реалізації важливих політичних і управлінських рішень. Це явище найчастіше зумовлюється відсутністю чіткого й збалансованого плану дій, а відтак – неготовністю, або ж небажанням суб’єкта, котрий має прийняти рішення, взяти на себе відповідальність за його наслідки» [51, с. 115]. Цікаво, що таке відкладання відбувалося навіть щодо питань, на які вже було досягнуто суспільної згоди. Але

вони так і залишалися тривалий час невирішеними. Відсутність стратегічного бачення напрямів розвитку суспільства безпосередньо позначається на рівні трансформаційних процесів. Країна рухається хаотично без будь яких якісних змін. Небезпека цього явища несе у собі значні загрози. Не в останню чергу така ситуація зумовлюється станом політики, для якої характерні «корумпованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба фінансово-економічних і політичних груп за владу, споживацьке ставлення до володіння нею» [51, с. 114].

На тлі невирішених проблем виникає явище, яке досить спрощено тлумачить чинні проблеми і пропонує спрощені способи їх розв'язання. Це – популізм. «Як ідеологія він апелює до найбільш невдоволених людей, до їх волі та інтересів в їхньому протистоянні з політичними елітами. Популізм уникає формулювання серйозних програм та пропозицій, заснованих на раціональній аргументації, звертається до емоцій, висуває обіцянки, які завідомо не можуть бути виконані» [21]. Як технологія він є засобом маніпулювання людської свідомості, оскільки не пропонує реальних механізмів вирішення чинних проблем. Однією з вирішальних передумов набуття популярності популізму серед виборців є неспроможність влади чітко реагувати на виклики. Збільшується її відчуженість від народу. Зростає загальна «недовіра, яка посилюється нескінченними обіцянками всіх політиків, котрі дивляться на політику як на вид спорту і намагаються перемагати, а не вирішувати проблеми. Вони обіцяють все більше і більше, а виконують з обіцяного все і менше і менше» [21]. Популізм набуває поширення саме у перехідні періоди, коли існує попит на швидке вирішення суспільних справ. Зрозуміло, що все залишається без змін. А апатія, дезорієнтованість і тотальна невіра людей щодо політики зростають.

На початок 2010 років зазначені тенденції проблеми «визріли» у цілий комплекс загальнонаціональних проблем. І хоча вони представляли собою не повний перелік, але саме вони досить точно відображали сутність тродішніх політичних процесів у контексті невирішених завдань. Вони засвідчували факт, що посттоталітарна трансформація в нашій країні протягом тривалого часу

відбувалася суперечливо і непослідовно. Демократична трансформація так і залишалася етапі становлення. Окремі демократичні інститути були створені, але не був сформований демократичний механізм їхнього функціонування. Політична конкуренція зовні мала змагальний характер, але вона відбувалася осторонь від суспільства, яке у свою чергу залишалося відчуженим від політики. Політика була закритою сферою. Тому для подолання такого стану речей і поглиблення демократизації необхідно здійснити заходи із забезпечення прозорості і зрозумілості політики.

Спрямованість політичної посттоталітарної трансформацій в Україні набула значних змін після подій Революції Гідності, початку з боку росії спочатку гібридної, а згодом повномасштабної війни. Слід відзначити декілька важливих тенденцій, які характеризують політичні процеси нашої країни нашої країни вже в сучасних умовах. Насамперед, відбувся остаточний вибір українського суспільства на користь побудови демократичної системи. В цих рамках було започатковано децентралізацію державної влади, пов'язану з наданням місцевому самоврядуванню широких повноважень та суттєвим розширенням місцевих бюджетів. У сфері зовнішньої політики було чітко визначено стратегію на європейську та євроатлантичну інтеграція. А початок російської агресії остаточно позбавив ілюзій щодо цієї країни. Причому як у зовнішньо- так і внутрішньополітичному контекстах. Громадяни чітко усвідомили про безперспективність російської політичної та економічної моделей.

3.2. Перспективи посттоталітарної трансформації України

На порядку денному стоїть актуальне питання подальшої розбудови повоєнної України. Незважаючи на воєнний стан, питання подальшої демократичної трансформації з остаточним закріпленням демократичних інститутів, системи демократичних відносин. Але таке впровадження на організаційному рівні є виконанням лише частини завдань, пов'язаних з

остаточною побудовою демократичного ладу. Повоєнна Україна представлятиме якісно нову реальність. Насамперед це стосується політичної сфери та взаємодії влади з громадськістю. В нових умовах принципи їх функціонування будуть, а власне вже стали, суттєво іншими. Суспільство не задовільниться роллю не те, що стороннього спостерігача, а навіть простого співучасника творення політики. Тобто, у повоєнній Україні потрібно буде вирішувати проблему, яка завжди була актуальною. Це подолання кризи легітимності і виведення її на принципово новий рівень. Власне нові підстави забезпечення легітимності не будуть зумовлюватися ставленням громадян виключно до влади. Легітимність стосуватиметься усієї України як держави і Батьківщини в цілому.

Насамперед потрібно визначити загальний контекст, на фоні якого буде відбуватися повоєнна розбудова України. Він визначатиметься такими тенденціями. «Наша трансформація відбуватиметься на тлі глобального падіння репутаційної привабливості демократії і загострення конкуренції між демократичною та автократичною аджендами». «Жорстка конкуренція між демократіями та автократіями пришвидшує рух світового порядку до багатополярності і, відповідно, перегрупування країн в закриті ідеологічні групи, що надає їм доступ до гарантій безпеки, фінансів та технологій виключно в межах цих колаборацій» [22, с. 72]. Тобто, необхідно взяти до уваги міжнародне середовище, стан якого внаслідок широкомасштабної агресії росії є неоднозначним. Світ не висловив однозначного ставлення до цього. Подальший рух України до побудови розвинутої демократії є безальтернативним пріоритетом. Але при цьому слід також мати на увазі, що у сучасному світі немає однозначної переваги демократії перед авторитаризмом, який залишається привабливим для значної кількості народів світу. Також під час повоєнної відбудови слід значною мірою розраховувати на закордонну допомогу. При цьому потрібно буде часто робити вибір на користь економічної чи політичної доцільності. А він не простий. Можна передбачити, що в Україні з цієї причини виникатимуть кризи. Питання полягає в тому, чи буде спроможна загальнополітична легітимність подолати їх.

Це буде випробування також і для самих українців. Так, за останні десять років в їх свідомості відбулися значні зміни. «У процесі війни патерналізм, фаталізм, аномія, відсутність довіри між людьми та до держави дійсно поступаються відповідальності, прагматизму, активному формуванню горизонтальних мереж, зростанню довіри до інститутів держави. Усі ми є свідками прискореного формування нового стандарту поведінки українців із фокусом на увласненні нами держави» [228, с. 75]. Питання повоєнного розвитку слід також розглядати під кутом зору, чи такі зміни набули незворотного характеру, чи остаточно подоланий пострадянський інфантилізм. Під час війни на перший план вийшли екзистенційні питання і питання безпеки. Всі непринципові суперечності відходять на другий план. У цьому контексті цілком логічно постає питання, чи здатні українці зберегти такий підхід і після війни, коли проблем буде набагато більше, ніж у кризові дев'яності роки.

Фактором, який хоча і опосередковано, сприяв зміцненню і розширенню засад легітимності, стало поширення і реалізація нових підстав національної цілісності. Основою для цього стала громадянська ідентичність. Усі громадяни України незалежно від етнічного походження, політичних уподобань, ідейних переконань, конфесійної належності стали на захист нашої спільної Батьківщини. Були подолані певні внутрішні розбіжності. І все українське суспільство виступило цілісністю. Власне такий стан виявився значною несподіванкою для агресора. Українці вже по-іншому стали сприймати і пояснювати події нашої історії. Важливо зберегти цю консолідованість і в повоєнний час. Тоді пріоритети нашого розвитку також матимуть такий же спільний характер як і зараз. Потрібно остаточно подолати «токсичний» стан розмежування українського суспільства на «ми» і «вони». Тривалий час окремі політики грали на таких розколах і заробляли собі політичний капітал. Суспільство має чітко усвідомити неможливість хоч у найменшій мірі його прояву у майбутній Україні.

Весь світовий досвід свідчить, що саме громадянське суспільство є найбільш ефективним засобом забезпечення нової якості розвитку нації. З точки

зору світоглядних цінностей його значення полягає у впровадженні принципів громадянської ідентичності, яка довела свою першочергову значущість у забезпеченні цілісності суспільства. Але громадянське суспільство це також сукупність організаційних інститутів і демократичних політичних практик. Усі процеси після Революції гідності 2014 року продемонстрували готовність громадян України на практиці реалізовувати всі практичні можливості демократії. В умовах децентралізації влади і надання значних владних повноважень і ресурсного забезпечення місцевому самоврядуванню були реалізовані різноманітні форми громадської участі, які дали змогу виявити весь активістський потенціал українського суспільства.

Досить інтенсивно впроваджуються у практичне життя принципи електронної демократії та електронного урядування. Їх використання наближає владу до повсякденних життєвих проблем громадськості, а громадськості забезпечує можливість безпосереднього спілкування з владою. За допомогою різних форм громадської участі та сучасних інформаційно-комунікативних технологій створюються реальні умови впливати на ухвалення владно-управлінських рішень. Тобто, легітимність набуває принципово нового, учасницького змісту, коли суспільство не просто набуває статус співтворців політики, а також несе свою частину відповідальності за ухвалені рішення. Окремо слід наголосити на відповідальності політиків за забезпечення стану легітимності. Їм просто потрібно заборонити «розкручувати» можливі конфлікти у суспільстві в умовах, які виникнуть у повоєнній Україні. Вони мають усвідомити свою більшу відповідальність за забезпечення громадського миру.

Отже, весь період незалежності в історії України безпосередньо пов'язаний з процесами демократичної трансформації. Вони відбувалися і зараз відбуваються досить складно і суперечливо. Тривалий час створену модель важко було назвати повноцінною демократією. Згідно існуючих теоретичних концепцій та практичних форм вона більшою мірою підпадала під різні категорії гібридних демократій. Вони базуються на формальному, а не справжньому народовладді. Всі демократичні процеси були насправді лише їхньою імітацією.

Громадськість фактично була відчужена від процесів здійснення влади. У цьому контексті досить гостро стояло питання формування засад легітимності, яке займало важливе і визначальне місце в історії України періоду незалежності. На різних її етапах формувалися її різні підстави і засади. Але в умовах соціально-економічної кризи основи легітимації влади були досить слабкими. Зниження рівня життя безпосереднім чином зумовлювало зниження рівня довіри до влади. Держава, щоб якось розв'язати цю проблему втілювало патронажно-клієнтелістську систему управління і взаємодії з громадянами. Тобто, в обмін на надання мінімальних життєвих стандартів пропонувалося підтримати владу.

Починаючи з 2000-х років ситуація почала змінюватися. Українське суспільство дедалі більше розгортало політичну активність для захисту своїх прав та інтересів. Остаточно ситуація змінилася після подій Революції Гідності, початку росією гібридної війни та повномасштабної агресії. У свідомості українців, як звичайних громадян, так і професійних політиків, відбулися суттєві ціннісно-світоглядні зміни. В українському суспільстві сформувалися нові принципи його ідентичності. Такі зміни були зорієнтовані на взаємну співпрацю та активну участь громадян у політичних процесах. Вже повоєнній Україні такі принципи мають бути остаточно і безповоротно запроваджені. Насамперед ті, які стосуються взаємодію влади і громадськості. Нинішній стан легітимності, коли вона суттєво розширилася і стала стосуватися політичної системи загалом та України як держави і спільної Батьківщини, має бути повністю закріплений у політичне життя.

ВИСНОВКИ

Політичні трансформації демократичного спрямування стали важливими і багато в чому визначальними тенденціями політичного розвитку світового співтовариства в кінці XX-на початку XXI століть. Насамперед це стосується країн Центральної і Східної Європи. Трансформаційні процеси є складним системним утворенням. Успішність їх перебігу залежить від значної кількості чинників. Посттоталітарні переходи пов'язані не лише із запровадженням формальних демократичних інститутів у політичну практику. Необхідні широкі комплексні зміни, пов'язані з різними сферами життєдіяльності суспільства: економіка, культура, ідеологія. Також важливе значення мають принципи забезпечення ідентичності суспільства, рівень його диференційованості, наявність суспільної згоди щодо побудови демократії. Країни, в яких поєднувались трансформаційні процеси у різних сферах, формування стабільної демократії відбувалась складніше. Але є прецеденти, коли розбудова демократія на своєму початку відбувалась в сприятливих умовах, а в підсумку відбувся розворот до авторитаризму. Такі випадки свідчать про те, що посттоталітарна трансформація не є лінійним одновимірним процесом. Його слід розглядати у контексті впливу багатьох суспільних чинників.

Сучасною політичною наукою і практикою розроблені і запроваджені у використання численні методики оцінювання якісного рівня, якого було досягнуто в результаті посттоталітарних трансформацій. Одними із найбільш поширених є критерії, розроблені представниками міжнародної недержавної організації Freedom House. Вони відображають рівень загальної свободи в країні, дотримання прав і свобод, діяльність опозиції, виборчий процес, діяльність засобів масової інформації тощо. На основі їх аналізу здійснюється ранжування країн світу за рівнем їх демократичності. Особлива увага надається країнам перехідного типу.

Країни Вишеградської групи перші серед інших представників колишнього соціалістичного табору стали на шлях демократичної

трансформації. Слід відзначити, що саме в цих країнах перехід мав найбільш системний характер. Насамперед одразу було проголошено євроінтеграцію як стратегічну мету. Трансформація політичної системи одразу набула чітких інституціоналізованих форм. Були внесені відповідні зміни до конституцій держав. Були обрано певні форми державного правління та загальні парадигми суспільних перетворень у широкому контексті. На думку ініціаторів таких перетворень, трансформаційні механізми мали відповідати історичним традиціям і сучасним міжнародним тенденціям. Проте в кожній із країн Вишеградської групи спрямованість трансформаційних змін набули різного характеру. В Чехії, незважаючи, на певні кризові тенденції, вдалося зберегти загальні демократичні принципи. Польща перебуває на певно роздоріжжі у пошуку подальшого оптимального напрямку розвитку. А Угорщина, яка на перших етапах найбільш послідовно втілювала інституційні засади демократія, перетворилася на авторитарну державу. Це підтверджує точку зору, що політичні трансформації можуть мати різновекторну спрямованість.

Весь період незалежності в історії України безпосередньо пов'язаний з процесами демократичної трансформації. Вони відбувалися і зараз відбуваються досить складно і суперечливо. Тривалий час створену модель важко було назвати повноцінною демократією. Згідно існуючих теоретичних концепцій та практичних форм вона більшою мірою підпадала під різні категорії гібридних демократій. Вони базуються на формальному, а не справжньому народовладді. Всі демократичні процеси були насправді лише їхньою імітацією. Громадськість фактично була відчужена від процесів здійснення влади. У цьому контексті досить гостро стояло питання формування засад легітимності, яке займало важливе і визначальне місце в історії України періоду незалежності. На різних її етапах формувалися її різні підстави і засади. Але в умовах соціально-економічної кризи основи легітимації влади були досить слабкими. Зниження рівня життя безпосереднім чином зумовлювало зниження рівня довіри до влади. Держава, щоб якось розв'язати цю проблему втілювало патронажно-клієнтелістську систему управління і взаємодії з громадянами. Тобто, в обмін на

надання мінімальних життєвих стандартів пропонувалося підтримати владу.

Починаючи з 2000-х років ситуація почала змінюватися. Українське суспільство дедалі більше розгортало політичну активність для захисту своїх прав та інтересів. Остаточно ситуація змінилася після подій Революції Гідності, початку росією гібридної війни та повномасштабної агресії. У свідомості українців, як звичайних громадян, так і професійних політиків, відбулися суттєві ціннісно-світоглядні зміни. В українському суспільстві сформувалися нові принципи його ідентичності. Такі зміни були зорієнтовані на взаємну співпрацю та активну участь громадян у політичних процесах. Вже повоєнній Україні такі принципи мають бути остаточно і безповоротно запроваджені. Насамперед ті, які стосуються взаємодію влади і громадськості. Нинішній стан легітимності, коли вона суттєво розширилася і стала стосуватися політичної системи загалом та України як держави і спільної Батьківщини, має бути повністю закріплений у політичне життя.